
Biblioteka
„TEMELJI”

Urednik
Vojin V. Ančić

Luis Mamford

GRAD U ISTORIJI

NJEGOVO POSTANAK
NJEGOVO MENJANJE
NJEGOVI IZGLEDI

BOOK
MARSO
2001.

OD MEGALOPOLISA DO NEKROPOLISA

1. Rim, nasljednik stranih civilizacija

Kad pomislimo na antički grad Rim, uvek se setimo njegovog carstva: Rima sa simbolima vidljive moći, vodovodima, vijaduktima i popločanim putevima koji bez krivudanja seku brda i doline, prelaze reke i močvare i protežu se u neprekinutoj formaciji kao pobjednička rimska legija. Ovaj Rim držala je na okupu labava administrativna organizacija koja se služila aritmetičkim znakovima isuviše nespretnim za efikasno obračunavanje; taj nedostatak apstraktne matematičke veštine delimično je nadoknađen sposobnošću rukovanja čvrstim predmetima i velikom spretnošću u svrstavanju i hijerarhiji velikih masa ljudi. Iznad svega, Rimljani su imali empirijsko poštovanje prema svakom utvrđenom poretku, čak i onda kad je on bio u suprotnosti s njihovim: to je odlika koju će imati još jedna nacija graditelja imperija – Britanci.

Rimsko carstvo, koje je poniklo iz moći jednog jedinog grada, bilo je i samo organizovano kao veliko preduzeće za izgradnju gradova: ono je ostavilo pečat Rima na svakom komadiću Evrope, severne Afrike i Male Azije, menjajući način života u starim gradovima i uspostavljajući svoj poseban red i poredak, od samog temelja, u stotinama novoosnovanih „kolonijalnih“ gradova, „slobodnih“ gradova, gradova pod rimskim gradskim zakonom, „pomoćnih“ gradova, a svaki od njih je imao drukčiji status, ako mu već oblik nije bio drukčiji. U opštem pregledu rimske države pre samog rasula, pisac je opisuje kao celinu od 5627 posebnih gradskih tela. Čak i pošto je grad Rim u petom veku opustošen, pesnik Klaudije Rutilije mogao je s nesmanjenim divljenjem da slavi taj „grad koji je oploodio daleke zemlje“.

Ovu pohvalu Rim je zaista i zaslužio: na vrhuncu njegove zaštitničke moći stari zidovi se nisu popravljali ili se zapuštali u daljoj izgradnji gradova, dok su se novi gradovi gradili bez zidova. Pod Rimskim carstvom zapadni svet je možda prvi put od osnivanja grada za kratko vreme osetio kako bi bilo živeti u sasvim otvorenom svetu, u kome svuda vlada red i zakon, i u kome su svi ljudi u punom smislu građani.

Isti metod i disciplina koji su svojevremeno učinili Rim moćnim doneli su i gradovima pod njegovom upravom isti princip reda i poretka. Naravno, rimske vrline bile su uočljivije u novosagrađenim kolonijalnim gradovima nego u samom starom glavnom gradu, budući da je red koji je

Rim destilisao za udaljeniju potrošnju i sipao u sveže boce bio u samoj staroj posudi još pomešan s talogom i ostacima koji nisu nikada izbačeni.

Kamenje za temelje rimskog grada iskopavalo se uglavnom iz dve druge kulture – etrurske i helenske. Od Etruraca – tog naroda o kojem još i danas tako malo znamo – koji su civilizovali sever Italije, Rim je nasledio praznoverje i osnovu njihovog religioznog verovanja. Akropola etrurskog grada bila je, kao i egejska, smeštena uvek na brdu: tamo su se obavljala sveta proricanja još i pre nego što je grad mogao da bude osnovan. Kako tvrdi Marko Terencije Varon, Rimljani su preuzeli etrurske obrede pri osnivanju novih gradova: ne samo da su sve počinjali s proricanjima kako bi se uverili u naklonost bogova, nego je čak i granice grada utvrđivao sveštenik koji je upravljao plugom.

Za razliku od grčkog grada, u kome je zid često dometnut kao naknadna zamisao, rimski grad je počinjao s takvim zidom; sam grad je, delimično zbog religioznih a delimično zbog utilitarnih razloga, poprimio oblik četvorougla, utvrđujući tako standardni obrazac za noćni logor koji je rimski legionar kopao za sebe. Iz ovog religioznog konteksta grada proizašla je možda jedna druga karakteristika, *pomerium*, posvećeni pojas unutar i izvan zida, na kome nije bila dozvoljena bilo kakva gradnja. Korisnost ovog propisa sa stanovišta odbrambene strategije mogla je pridodati tome da on počne sve više da se primenjuje.

Ovakav četvorougao raspored bio je deo jedne starije tradicije koja se očuvala u severnoj Italiji i koja možda doseže u prošlost do ranih neolitskih vremena. Sojenička sela u dolini reke Pada bila su planirana kao i kasniji rimski *castrum*, ako ni zbog čega drugog a ono zato što se stabla i motke, budući da su dugački i ravni, mogu lako postaviti u četvorougao, pa čak i zahtevaju takav raspored. No ako izuzmemo prirodu samog terena, malo je verovatno da postoji neka direktna veza između naselja *Terra-mare* kulture i rimskih gradova. Crtež malog grada okruženog drvenom ogradom od kolja na Trajanovom stubu svedoči da su postojali neki drugi izvori rimskog grada koji su još uvek mogli da se vide ili su bar živeli u sećanju. Međutim, izgleda da talent Rimljana za građevinarstvo vuče direktno poreklo od Etruraca, iako je italijanski seljak – još uvek krepak čovek naoružan samo pijukom i lopatom – tu tradiciju učinio sasvim svojom. No pored svojih posvećenih kontura, rimski grad je bio postavljen tako da bude u skladu s kosmičkim redom. Tipična crta po kojoj se on razlikuje od helenističkih gradova istog opšteg tipa bio je položaj njegove dve glavne ulice: *cardo* se protezao u pravcu sever-jug, a *decumannus* u pravcu istok-zapad.

Ovaj osovinasti tip grada, sa svoje dve glavne ulice koje se seku pod pravim uglom negde blizu centra, veoma je star: Badavej je našao najstarije dosad poznate primere u tvrđavama sagrađenim na stenovitim ostrvima ili na obalama Nila za vreme Dvanaeste dinastije. Tvrđava, logor i grad imaju zajedničku osnovu u vojničkom redu.

Glavne ulice planirane su tako da se seku blizu centra grada; tamo bi se iskopalo mesto za relikvije i to bi bilo obično – ili u najmanju ruku idealno – mesto za *forum*, taj rimski ekvivalent akropolja i agore u jednom. Iako je osovinski princip orijentacije grada imao religioznu podlogu, on se podešavao prema topografiji i prema slučajnostima ranije prakse, a isto tako podešavao se i rešetkasti plan ulica koji je išao s njim. No ipak je on ostao, kao neki fosil ranije kulture, još dugo pošto je izgubio najveći deo svog kosmičkog značenja. U vreme Vitruvija taj raspored rimskog grada je i dalje izmenjen u skladu sa zahtevima higijene i udobnosti, tako da je on predlagao da se manje ulice i puteljci postave tako da se spreči prodor neugodnih hladnih i „zaraznih” vrućih vetrova. Ali kao što često biva, religiozna praksa je odvrátila pažnju na sam princip orijentacije.

Od helenističkog grada rimski je preuzeo obrazac estetskog reda koji je počivao na praktičnim osnovama. Svako od velikih institucija miletskog urbanizma – agori sa svih strana okruženoj zgradama, širokoj ulici uz koju su se s obe strane u neprekidnom nizu redala zdanja, kao i pozorištu – rimski grad je dao svoju karakterističnu notu, nadmašujući original kičenošću i velelepnošću. Uticaj te dve struje, grčke i etruske, naročito je vidljiv u afričkim i sirijskim gradovima, koji su se često razvili u velike specijalizovane proizvodne i trgovačke centre, ili u kolonizatorskim gradovima, tim tvrđavama carstva sa stalnim legionarskim posadama koje su uvek mogle da stupe u akciju. Oni su služili i kao urbana odmarališta u koja su mogli da se povuku veterani rimskih osvajачkih ratova i da žive na svojim posedima, da se bave trgovinom i da uživaju u dokolici plodove svojih osvajanja i pljačke.

Nedavno iskopani Timgad ima sve karakteristične crte tog rimskog stila kasnijih perioda. Budući da je to bio mali grad, kao i Prena, osnovan i izgrađen u kratkom vremenskom periodu, njegova prvobitna dijagramska jednostavnost nije pokvarena kasnijim zamenama i obnavljanjem koje bismo videli u življim gradovima pod pritiskom razvoja. Pravilni četvorougaoni blokovi stambenih zgrada, šetališta pod arkadama, forum, pozorište, arena, kupališta, javni klozeti (preskupi i previše dekorisani) – sve su to bili standardni delovi grada. I sve ih nalazimo u Timgadu. Slični oblici su se ponavljali s jednog na drugi kraj Carstva: od Čestera u zapadnoj Engleskoj, koji još i sada ima podignutu i natkrivenu „rimsku” ulicu s trgovinama, pa do Antiohije i Efesa u Maloj Aziji. Nove tržnice u Konventriju i Harlou, sa svojim nizovima prodavnica i kancelarija na uzdignutim galerijama, predstavljaju – ništa manje nego trgovinska arkada u Providensu na Rod Ajlendu iz početka devetnaestog veka – samo oživljavanje odličnog rimskog slojevitog plana.

Osim pomnog uređenja javnog kupatila i prevelike arene (koja je čak i u malom gradu imala mesta za dvadeset hiljada ljudi), ništa od svih tih elemenata grada nije bilo novo. Rim je na tom području samo univerzalisao strukture helenističkog grada, koji je postao u današnjem smislu

neka vrsta serijskog proizvoda. Kao i u opisu gradova Utopije u delu Tomasa Mora, kad upoznate jedan, upoznali ste ih sve. Rim je bio velika mašina koja je pretvarala ostale kulture, u svoj njihovoj raznolikosti oblika i sadržaja, u uniformne karike u lancu svoju kulture. Tamo gde su Rimljani i ostavljali gradovima mrvice slobode, bilo je to ne zato da se održi raznovrsnost, već zato da održe tradicionalno nepoverenje i zavist među gradovima i da tako njihovom trajnom podeljenošću osiguraju nepodeljenu vladavinu Rima.

I ovde kao i na tolikim drugim mestima u razvoju grada moramo da razlikujemo „posudu” od njenog sadržaja. U rimskim gradovima, posebno u samom Rimu, kako ćemo videti, sadržaj je često bio ogavan, ponekad prava kaljuga ljudske niskosti i poroka. Ali „posuda” je, estetski gledano, često bila pravo čudo formalnog dostojanstva. U toku trećeg i drugog veka pre nove ere, Rim je ostavio svoje karakteristične tragove na nizu novih naselja namenjenih rimskim i provincijskim iseljenicima. S prvobitnih dvanaest gradova u Toskani i trideset gradova u Laciju, rimska država je u avgustovsko vreme narasla za daljih tri stotine i pedeset gradova na Apeninskom poluostrvu i još pedeset gradova u severnoj Italiji.

Ovi gradovi su zamišljeni po novom obrascu, skromnih dimenzija, jednostavnog rasporeda: po tome su skoro sušta suprotnost raštrkanom i neurednom gradu koji ih je osnovao. Rimski arhitekta Higen smatrao je da površina „idealnog grada ne treba da pređe 800 metara u dužinu, a 500 metara u širinu, jer bi veće dimenzije dovele u opasnost odbranu grada, budući da signali koje bi davala stražarska mesta duž njegovih zidova u slučaju napada neprijatelja ne bi mogli biti jasni”. Torino i Aosta udovoljavaju tim zahtevima – prvi skoro na metar, ali površina drugih rimskih gradova varira od 4,8 hektara za Bazel, oko 20 hektara za Strazbur i Orlean, do 132 hektara za London, oko 200 hektara za Autun, i 265 hektara za Nim. Iako se Vitruvije zalagao za kružni zid radi lakše obrane, ta je preporuka bila protiv svih dotadašnjih uzora i uzusa.

Još nije dovoljno iskorišćena vrednost novih gradova koji su podignuti u ranim danima Carstva da bi držali u pokornosti osvojene zemlje. Čudno je da čak i oni gradovi koji su bili svesni da bi mogli da posluže kao primer planskog urbanizma nisu učinili ništa da se takav obrazac sistematski proširi. Ipak već i sam obim njihove izgradnje ukazuje na prisustvo onog što bi se, u skladu sa savremenim pionirskim pokušajem u Engleskoj, moglo nazvati vladinom politikom izgradnje „novih gradova”. Možda Rim baš zato što je želeo da proklamuje sopstvenu jedinstvenost, neponovljivost i prevlast nije učinio nikakav napor da osnuje drugi Rim, sve dok Vizant nije proglašen za istočnu metropolu i dok se celo gravitaciono središte rimske države nije pomerilo u rimske provincije. Ali name na tih kolonijalnih gradova ostala je praktična: Ciceron je nazvao Narbonu u južnoj Galiji (oko 118. godine pre nove ere) „kolonijom rimskih

građana, osmatračnicom rimskog naroda, bedemom protiv divljih galskih plemena”.

Svi su novi gradovi bili, čini se, predviđeni za ograničen broj od oko pedeset hiljada stanovnika. To se verovatno smatralo prikladnom granicom stanovništva. Placentia (Pijačenca) i Kremiona naseljene su iste godine svaka sa šest hiljada porodica. To bi, zajedno s robovima, bio već otprilike standardni nivo stanovništva – treba uzgred napomenuti da to već predstavlja veliko dostignuće organizovane izgradnje i naseljavanja. Čak ni živa luka Ostija, najverovatnije, nije imala više od 50.000 stanovnika, a ni najviše procene za taj grad nisu veće od sto hiljada. Bolonja je verovatno imala manje stanovnika u rimska vremena nego u srednjem veku. Iako je, dakle, imperija mogla da ukaže na brojne istorijske gradove koji su nabujali s razvojem proizvodnje i spoljne trgovine, novoosnovani gradovi ostali su skromnih dimenzija. Mnogi novi gradovi nisu nikad imali ni pedeset hiljada stanovnika, a ukupno stanovništvo svih zajedno nije možda dostizalo ni 17.500.000. Da nije bilo svesne politike raseljavanja i potčinjavanja Rimu, za celokupno to stanovništvo bilo bi dovoljno da sam Rim bude deset puta veći. Zanimljivo je, međutim, primetiti da je upravo u vreme kad se sam Rim našao zagušen u svojoj prenaseljenosti, politika osnivanja novih gradova bila prekinuta. U samoj Italiji skoro da nije osnovan nijedan novi grad posle 68. godine nove ere.

U društvenom smislu, osnivanje tih novih gradova predstavlja vrednije društveno dostignuće nego sva ona blaga koja je Rim nagomilao svojim pljačkaškim prisvajanjem. Mada su bili mali po svojim dimenzijama, ovi novi gradovi imali su mnoge prednosti: u nekim krajevima, kao što je na primer bila Akvitanija u Galiji, njihova je ekonomska autonomija bila potpuna, i skoro svu potrebnu hranu mogli su da nabavljaju u obližnjem kraju. Tako su oni očuvali ravnotežu između sela i grada, koju su veliki gradovi remetili samim svojim rastom. U mnogim područjima kolonizacija je bila popraćena sličnim zahvatima na uređenju celog kraja trasiranjem puteva i podelom polja na izdužene četvorougaoone parcele čiji se obrisi još i danas vide iz aviona. Ovaj sistem „centurizacije” karakterističan je za velike delove italijanske ravnice, Dalmacije i Afrike.

Sigurno je, čak i ako o tome nemamo podataka, da su se ti novi rimski gradovi morali osnivati prema nekom planu i svesnoj politici. Sve institucije i sve umetnosti kojima se Rim ponosio nalazile su se ovde: lokalni filantropi pobrinuli su se čak i za krvave svečanosti u areni, želeći da steknu javne zasluge i zarade spomenik svojoj darežljivosti i bogatstvu. Sve što je potrebno za urbani život nalazilo se ovde, osim impozantne veličine Rima, njegove raznovrsnosti i koncentracije na svega nekoliko kvadratnih kilometara svih bogatstava jednog carstva koje se protežalo od Nila do Sevemog mora.

Čini se da za Rimljanina viših staleža provincijski gradovi nisu ni postojali: vezani uz prestiž glavnog grada, oni nipošto nisu hteli da ga napu-

ste, kao što se i danas društvena elita oseća vezanom za London ili Pariz. Da bi živeo dobro, on je morao da stanuje u Rimu, odnosno kad je boravak tamo postao privremeno nepodnošljiv zbog kuge ili zato da se odmori od društvenog života, on bi odlazio u svoju vilu. Ali on nije imao nikakve želje ni pobuda da se prepusti jednostavnijem načinu života i blagotvornijem delovanju malih provincijalnih gradova. Ne primećuje li se možda u čitanju latinskih pisaca s obzirom na te nove gradove – koji su u mnogo čemu bili udobniji i ljudskiji nego Rim – nešto od one iste pomodne snobovštine koja prevladava u sličnim krugovima u Engleskoj u odnosu na „nove gradove” koji su kao tačkice posejani oko Londona? Oni bi radije bili i mrtvi u Rimu nego živi u Torinu ili Paviji. (Odnosno u Herlou ili Kroliju!)

No u književnosti petog i šestog veka nove ere priča je drugačija. Sirovi novi gradovi dotle su sazreli, i posle čitavog jednog niza generacija i istorijskih događaja, svaki je od njih poprimio svoju individualnost. Iz ograničenja koja su prihvatili oni su stvorili bujni provincijski život o kome možemo da nađemo sjajne detalje u pesmama Ozonija iz Burdigale (Bordoa). Ovi gradovi su održavali u životu sve ono dragoceno iz stare kulture polisa, podjednako kao što gradovi poput Eks Provansa još i danas čuvaju onaj specifični šarm galskih gradova osamnaestog veka, šarm koji je već davno nestao sa pretrpanih pariskih ulica i sačuvao se jedino u staklenim ormanima njegovih muzeja.

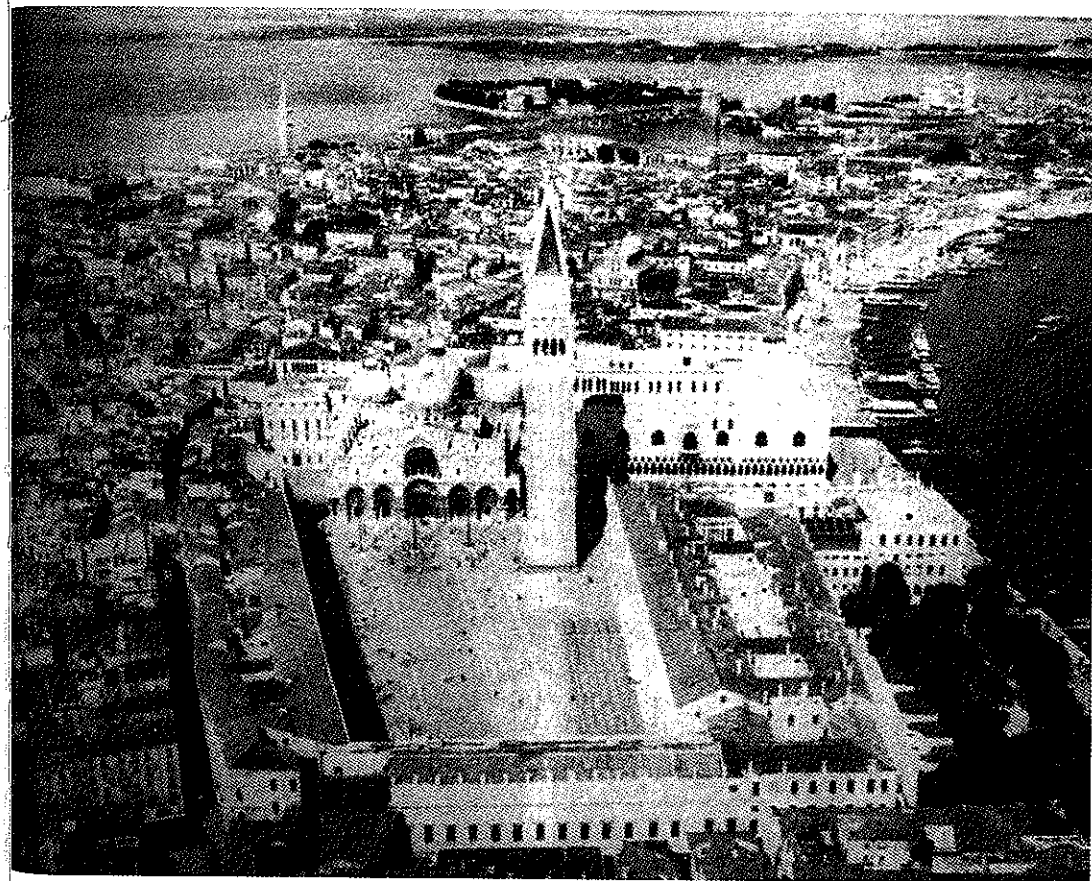
Ali Rim nije nikada imao dovoljno mašte da svoja mudra ograničenja, principe reda i striktnu ravnotežu primeni na svoje urbano i imperijalno telo; i nikada nije uspeo da položi temelje stabilne privrede i ravnopravnog političkog sistema u kome bi svaka grupa bila efektivno zastupljena, koji bi omogućio bolji život velikom gradu. Svi njegovi pokušaji da stvori univerzalnu zajednicu uspeali su jedino da stvori opšti razvoj privilegija i korupcije.

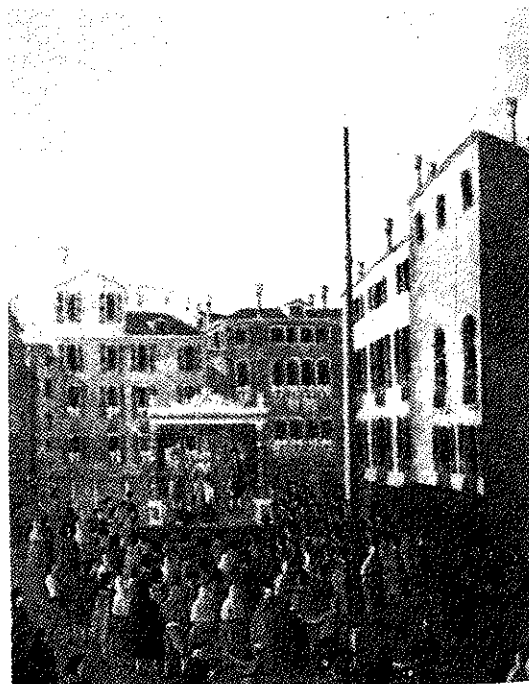
Pečat Rima još se uvek primećuje na čitavom nizu gradova u Italiji i izvan nje: Napulj, Bolonja, Parma, Pijačenca i Ostija bili su među prvim tvorevinama Republike, a u prvom veku nove ere sledili su Komo, Pavija, Verona i Firenca. Svi ovi gradovi su bili planirani kao celina, sa blokovima od oko 80 metara i s otvorenim prostorima i javnim zgradama prikladno postavljenim na izlazima glavnih saobraćajnica. Iako je sam Rim sa svojih sedam brežuljaka bio „grad akropolja”, nastao kao savez sela od kojih je svako u početku nastanjivalo posebno pleme, značajno je da su novi gradovi, čak i tamo gde je brežuljak bio relativno veoma blizu reke, kao u Torinu, građeni na ravnom terenu uz drugu obalu reke kako bi se omogućilo slobodno kretanje i pravilniji raspored.

Piazze i *campi* i postranim porticima nadsvođene ulice kasnijih italijanskih gradova bili su direktni potomak rimskog planiranja; mada su se srednjovekovne tržnice funkcionalno i arhitektonski razlikovale od rimskog foruma, bilo bi glupo pomisliti da one predstavljaju sasvim nezavis-

21. VENECIJA

Venecija je na vrhuncu svoje moći, u vreme kad je Duždeva palata poprimala svoj današnji oblik, bila jedan od najlepših gradova na svetu. Jedino se Peking možda mogao meriti s njom. Veliki Kanal – Canal Grande – koji se proteže od zapada između starih palata do crkve Santa Marija dela Salute i stare Carinarnice, nije samo običan vodeni put, već neka vrsta čarobnog ogledala. Srednjovekovna Venecija odlično je naslutila najsmelije koncepcije savremenih urbanista. Nije li razdvajanje brzog saobraćaja, koji se odvijao Velikim kanalom, od lokalnog saobraćaja za koji postoji čitava mreža manjih kanala i uličica za pešake, u neku ruku primena onih istih principa na kojima je planiran Radburn, to nesvakidašnje dostignuće savremenog urbanizma? Lagune između ostrvaca igraju ulogu „zelenih pojasa”. Glavna arterija, Canal Grande, koji se u obliku velikog slova U vidi na gornjoj slici, izvrsno pokazuje kakav treba da bude idealan odnos između dimenzija grada i njegovog najvažnijeg saobraćajnog puta: bio on tangencijalan ili periferan, uvek mora da bude udaljen od osetljivih organa koji funkcionišu u unutrašnjosti grada, ali ga s njima mora povezivati fina mreža kapilarnih ulica. Inženjeri koji sami sebe smatraju modernim, graditelji autoputeva, vode malo računa o tim racionalnim odnosima, i gradovi, žrtve te previše samouverene nesposobnosti, osećaju posledice potpunog nedostatka svakog reda, koji ih može odvesti u propast. Pogled na Trg sv. Marka još bolje nam pokazuje koje su opšte karakteristike organskog reda, koji dozvoljava svakoj epohi da doprinese svoj deo urbanoj celini a da ne naruši njenu harmoniju. Arhitektonski kvalitet koji vidimo ovde nalazimo, s manjim varijacijama u detaljima, i u *campu*, trgu koji je središte jedne opštine, sa visokim zvonikom, crkvom, ponekad *scuolom* ili cehovskim domom, česmom ili bunarom, tržnicom i *trattoriom* ili kafanicom. Svaka četvrt („*sestina*”), ili opština, ima u malom sve bitne organe velikoga grada; i kako je do njih lako doći peške, ovaj raspored pruža naročito povoljne mogućnosti za održavanje ljudskih i društvenih odnosa unutar svake zajednice. Čak i na ovom snimku iz vazduha na kome su sve perspektive skraćene lako se uočavaju pojedini *campi* – prepoznamo ih bilo po crkvenim tornjevima bilo po slobodnim prostorima koji su jedine vazdušne oaze u previše gustom tkivu stambenih zgrada. Vodovodni rezervoar i skladišta – koji se vide tačno iznad vrha zvonika Crkve svetog Marka na donjoj slici – sastavni su deo četvrti arsenala, te najranije industrijske zone, čiji nekadašnji izgled nije bio mnogo drukčiji no što je danas, kao što to možemo da vidimo na gornjem bakrorezu priloga 34. Današnja prenaseljenost Venecije ugrožava njene vrednosti, po kojima je ona jedno veličanstveno delo kolektivnog umetničkog stvaranja. Međutim, Veneciji, da bi opet stekla svoj stari sjaj, nije potrebna potpuna rekonstrukcija, već ono što Patrik Gids naziva „estetskom hirurzijom”. Trebalo bi odstraniti mrtva urbana tkiva i sagrađiti savremene građevine, ali pri tom paziti da se ne naruši mera celine, a naročito stvoriti dovoljno slobodnih prostora u unutrašnjosti. Budući razvoj ovog još i danas aktivnog trgovačkog i industrijskog centra može se osigurati samo izgradnjom satelitskih gradova prema usklađenom regionalnom planu. Svakako je mudra odluka opštine da raspiše konkurs za projekat prvog od tih „novih gradova”.

22. VENECIJANSKE SVEČANOSTI I IGRE

Venecija je bila grad igre i svečanosti. Još i danas njene boje i živi sklad, koje slika ne može da predstavi, prožimaju svaku njenu četvrt. Njene nekadašnje svečanosti, na koje sećanje još i danas lebdi u velikoj sali Duždeve palate, duboko su inspirisale najveće slikare Venecije, kao što su Đovani Belini ili Tintoreto. Dve od tih slika Đovanija Belinija, na kojima se vide kanali, mostovi i kejovi ispunjeni onom nekada uobičajenom živošću, mogu bolje nego ma čiji komentar, pa bio on i iz pera jednog Raskina, da evociraju svu čar venecijanskog života. Slika nepoznatog umetnika iz osamnaestog veka (*slika desno dole*) podseća nas na još jedan aspekt te venecijanske atmosfere: ovde, to je *commedia dell'arte* sa spontanim improvizacijama narodnih umetnika, koja će naći svoju literarnu transformaciju u delu Karla Goldonija, koji kao da je zabeležio poslednje replike dijaloga koji se vodio u umirućem gradu koji je nekada posedovao „sve tajne blistavog Istoka”. Ali mračna tamnica, u koju se odlazilo preko Mosta uzdisaja, otkriva nam Veneciju u jednom drugom, tamnijem aspektu. Tu su se zatvarale i mučile žrtve Inkvizicije. Još i danas se mogu videti, izložene u Muzeju arsenala, nekadašnje venecijanske galije koje podsećaju na tragičnu sudbinu ljudi prikovanih za veslačke klupe ponosne duždeve flote. Ali venecijansko slikarstvo, muzika i arhitektura nisu bili samo izraz njene blistave senzualne vitalnosti: Tintoreto nam svojim delom otkriva dubine koje nagoveštavaju Rembranta, a crkva koja se uzdiže na malom ostrvcetu San Đorđo, to remek-delo Andrea Paladija, odiše unutrašnjom čistoćom kojoj skoro nema premca. Uz svu taštinu i pokvarenost, urbani život je dostigao u Veneciji neku vrstu savršenstva koje je malo gde postignuto; i mnogi kasniji gradovi, da su bolje shvatili pouku koju im je pružala Venecija, mogli su da izvuku veliku korist iz tog iskustva pa bi danas sigurno bili urbanišćki bolje planirani.

nu novost. Otvoreni prostori grada nisu se u stvari, po svom obliku, bitnije izmenili sve do sedamnaestog veka.

Prisećajući se veštine Rimljana u izgradnji puteva, novim gradovima se obraćamo i da bismo videli da li je on u njima dao bilo kakve modifikacije standardnog miletskog plana: utoliko pre što su saobraćajni zastoji postali tema gradskih naredbi, najpre u Rimu u prvom veku nove ere a zatim i u provincijama. Čovek bi pomislio da će im to iskustvo ukazati na potrebu oštrog razlikovanja između glavnih avenija i manjih ulica, odnosno da će rimski inženjeri, svesni saobraćajne pretrpanosti u Rimu, naići čak i na kasnije predloge Leonarda da Vinčija o potrebi odvajanja puteva za kolski saobraćaj od pešačkih puteva, podižući ih na drugu nivo. Ali koliko je do sada otkriveno, oni se nisu hrabro odvojili od grčkog presedana: *cardo* i *decumannus*, spojeni s glavnim putevima zemlje, dovodili su glavninu saobraćaja na sastajalište u centru grada, umesto da mrežu ulica doitiču samo tangencijalno na periferiji ili da bar formiraju veliki prazan trg oslobođen saobraćaja blizu centra, s jedne strane avenije. Tako je staromodno ukrštanje u centru izazivalo maksimum nepotrebnog zgušnjavanja saobraćaja. Iako je grad bio podeljen na stambene blokove ili četvrti (*vici*), sa sopstvenim manjim centrima i tržnicama – u samoj mreži ulica nije bilo ničeg što bi tu jedinicu identifikovalo ili činilo njen život povezanijim.

Za neke pojave u rimskom planiranju kao primer ne možemo da uzmemo ni neplaniranu metropolu ni pažljivo planirane nove gradove. Njega ćemo naći u dalekim gradovima u Siriji i Maloj Aziji, od kojih su neki u kasnijim danima Carstva mogli da se mere sa samim Rimom po broju stanovnika i društvenoj kompleksnosti. Ono što se dešavalo u Palmiri, Gerasi i Filipopolisu (današnjem Plovdivu), ili u Antiohiji i Efesu, verovatno je značilo malo ili ništa za tok urbanističkog planiranja u zapadnoj Evropi. Ipak su neke od crta koje vidimo u tim gradovima u kasnijim periodima vredne da se ovde zabeleže, ako ni zbog čega drugog a ono zato što su one nagovestile duh i oblik „modernog” – to jest trgovačkog i birokratskog – grada još bolje nego helenistički primeri koji su impresionirali Marsela Poeta.

Prvo, široka ulica s trgovinama koja se proteže bez kraja prema horizontu, dok joj je dužina često akcentovana kolonadama, bila je tipična pojava u tim gradovima. Ona zamenjuje koncentrisan i otvoren trg, iako glavna avenija može – kao u Palmiri – da se proširi u kružni plac. Ovakve avenije s trgovinama postojale su u Damasku – „ulica koja se zove ravna” spominje se u Delima apostolskim u Novom zavetu – i u Jerusalimu; one možda potiču od „širokog puta”, koji se ponekad prevodi kao „bulevar” u sumerskim tekstovima. Njihova dužina je obično vizuelno iskidana četvorosmernim lukovima na raskršćima glavnih ulica. Što se tiče Antiohije, retor Libanije ističe u svom govoru o Antiohiji oko 360. godine pre nove ere da taj grad ima ukupno 25 kilometara ulica s kolonadama, na kojima

su privatne i javne zgrade bile podjednako pomešane kao što su danas na Pikadiliju ili na Petoj aveniji. Libanije je bio svestan vrednosti takvih saobraćajnica, jer ih ovako opisuje: „Dok njima hodate, nailazite na niz privatnih kuća s javnim zgradama posejanim među njima u određenim razmacima: ovde hram, onde kupatilo, na takvoj udaljenosti da su blizu svakoj četvrti, a u svakom slučaju ulaz je u kolonadi. Šta to sve znači i kakav je smisao ovog dugog opisa? Meni se čini da je najlepša, da, i najkorisnija strana gradskog života upravo ta društvenost, taj ljudski pokret, a to se – tako mi Zeusa – nalazi najviše u gradu. Dobro je govoriti i još bolje slušati, a najbolje deliti savete, saosećati s doživljajima svojih prijatelja, deliti njihovu radost i tugu i dobijati zauzvrat njihova saosećanja – ti i bezbroj drugih blagoslova postižu se kad se čovek sastaje sa svojim drugovima. Ljude u drugim gradovima, koji pred svojim kućama nemaju kolonade, razdvaja loše vreme; mada žive u istom gradu, oni su u stvari isto toliko odvojeni kao da žive u raznim gradovima... Dok ljudi u gradovima gube na intimnosti utoliko više ukoliko stanuju dalje jedni od drugih, u nas, obratno, prijateljstvo buja u stalnom ljudskom kretanju i razvija se u onoj istoj meri u kojoj se tamo smanjuje.”

Direktnih svedočanstava o tome kakav je bio život u starim gradovima, osim Atine i Rima, ima malo čak i u pesmama i romanima čija se radnja dešava u urbanom ambijentu, tako da su Libanijeva zapažanja dragocena: utoliko više što on, kao i Aristotel pre njega, društvenu ulogu grada stavlja iznad njegove ekonomske uloge i drugih utilitarnih funkcija.

Antiohija je, međutim, karakteristična i „moderna” još po nečemu – po uličnom osvetljenju. Po tome se razlikuje od Rima, gde su čak i u periodu najvećeg sjaja Carstva ulice noću bile tamne a ljudi su izlazili izlažući se životnoj opasnosti, izloženi siledžijama iz nižih slojeva i raspuštenim kavgadžijama iz viših slojeva, kao i u Londonu osamnaestog veka. U Efesu je u petom veku nove ere Arkadijeva ulica bila osvetljena s pedeset svetiljki „sve do spomenika vepru”, ali je prema Amijanu još polovinom četvrtog veka „sjaj svetiljki noću često bio jednak svetlu dana”. Libanije dopunjava svedočanstvo: on se hvali da su građani Antiohije „zbacili tiraniju sna; ovde svetlosti sunca sledi svetlost svetiljki, nadmašujući sjaj Egipta; u nas se noć razlikuje od dana samo po vrsti osvetljenja. Trgovina se odvija i noću; neki se bave svojim zanatom, a ostali pevaju ili se zabavljaju”.

Šta ovo znači? Možda ništa drugo nego da trgovački duh stvara sopstvene karakteristične forme, bez obzira na druge elemente u kulturnoj celini, podjednako kao što se i vojni duh, mehanički izražen u sumerskoj i makedonskoj falangi, još uvek lako shvata i primenjuje u sličnim strukturama u vojsci osamnaestog veka, iako je njeno naoružanje potpuno drukčije. Tako primećujemo da je tek s pojavom brojnih uličnih svetiljki i osvetljenih izloga u Londonu početkom devetnaestog veka nastupio nov trgovački duh. Promena je bila tako nagla da je uobraženi knez Von Pikler

Muskau mogao da pomisli, prolazeći jedne noći kroz London, da je naređeno da se grad specijalno osvetli njemu u čast. Ukratko, danonoćno trgovanje skoro je automatski stvorilo „svetlu i veselu” ulicu. Da li je ovo noćno osvetljenje dalo prvi podsticaj za popodnevnu „siestu” u vrućim južnim gradovima ili je ono značilo samo duže radno vreme za proletarijat?

Na žalost ne raspolazemo odgovarajućim slikama industrijskih gradova u Rimskom carstvu, iako je Rutilije, vraćajući se kući u Galiju početkom petog veka, primetio kad je ugledao Elbu: „da se po svom rudnom bogatstvu može meriti s Norikom, zemljom gvožđa, ili Bitureksom, gde se kali gvožđe”. Naša slika klasičnog reda sigurno bi se izmenila da se možemo upoznati bilo s izgledom ili s ljudskim sadržajem tih mesta. Sve do perioda srednjeg veka, ne možemo jasno da vidimo koliko je industrija bila integralni deo grada.

2. Odvodni kanal i vodovod

Do sada smo se bavili onim aspektima rimskog grada koje su Rimljani preuzeli uglavnom od naroda koje su porazili i porobili; sve do 751. godine pre nove ere, kad je prema Ciceronovim navodima osnovan Rim, sami Rimljani su bili seljaci. Čak ni politika osnivanja „novih gradova” nije bila ništa novo: šta je ona, uostalom, i bila osim jonskog sistema kolonizacije, sprovedene sistematskije ali i uz kudikamo veću kontrolu.

U manjim galskim gradovima, baš zbog njihovih skromnijih dimenzija – gradovima kao što su Marsej, Narbone ili Oranž u južnoj Francuskoj, gde je helenska kultura već bila stara mnogo vekova – grčka tradicija bila je politički i arhitektonski dominantna. Posebni rimski doprinosi bili su uglavnom čvrstoća građevina i preterano dekorisanje: on nosi pečat ukusa onih koji su se obogatili preko noći i koji se sada ponose svojim opljačkanim tričarijama, svojim brojnim statuama ili obeliscima, pokrađenim ili slepo kopiranim, svojim imitacijama i skupo plaćenim ukrasima. Ali u grčkim pokrajinama, bez obzira da li je reč o Galiji ili Siciliji, grčkog profinjenog ukusa i stila nije nedostajalo. Sigurno je da je čuveni korintski hram Mezon Kare u Nimu, koji je Tomas Džeferson toliko voleo, isto tako autentičan proizvod antičke umetnosti kao i bilo koji drugi iz njenog najboljeg perioda. Čak i dok je bila nova, ova građevina mora da je delovala krhko, kao što i danas u svojoj krhkosti izgleda čudesno sveža.

Ali Rim nije ostavio svoj pečat na urbanizmu svojim podražavanjem ili svojim pompeznim naduvavanjem klasičnog reda. Da bismo videli šta Rim predstavlja, u svom fizički najboljem i ljudski najgorem izdanju, moramo da usmerimo svoju pažnju na sam Rim. Ovde je nastajala nova dimenzija: ovde su se udružili vojnik i graditelj – ne samo da stvaraju zidove i šančeve, već i nasipe i rezervoare džinovskih razmera. Ovde, u svojim velikim javnim zdanjima, Rim je pokušao ne samo da se bori s veli-

kim masama ljudi koje je okupio već i da svojoj inače degradiranoj masovnoj kulturi da prikladnu urbanu odeću koja će održavati dostojanstvo Carstva.

Da bismo mogli da ocenimo pravu vrednost ovog doprinosa, moramo biti spremni na sve: da bi u njemu mogao da uživa, čovek mora da drži širom otvorene oči, ali mora da nauči da zapuši nos pred smradom, da zatvori uši pred krikovima užasa i nasilja, da zna da se uzdrži od povraćanja. Iznad svega, mora da bude ledenog srca i da potisne svako osećanje nežnosti i sažaljenja, s pravom rimskom bezosećajnošću. U Rimu će se razbojništvo i pokvarenost razviti u svoj svojoj veličini, a otvoreni odvodni kanali pri tom mogu da imaju vrednost simbola. Zato ćemo s njima i započeti.

Sigurno nije slučaj da je najstariji spomenik rimskog građevinarstva upravo Cloaca Maxima, veliki odvodni kanal, sagrađen u šestom veku pre n.e. Njegove dimenzije su tako velike kao da su njegovi graditelji proročanski predvideli već od prvog časa da će ova gomila sela postati metropola s milion stanovnika, ili kao da su hteli da istaknu kako prema njihovom shvatanju života fiziološki proces pražnjenja ima izuzetno značenje. Kamena konstrukcija je tako čvrsta, a dimenzije tako velike, da ovaj kanal još i danas služi svojoj svrsi. Ovaj objekat koji je u trajnoj upotrebi već više od dve hiljade i pet stotina godina dokazuje da u planiranju gradova niski početni troškovi ne moraju da znače i uštedu. Ako je potreban objekat dobro zamišljen i izveden, onda su značajni samo njegovi ukupni troškovi u odnosu na predviđeni vek trajanja. Merena tim merilom, Cloaca Maxima pokazala se kao jedan od najjeftinijih primera građevinarstva u istoriji, iako joj ozbiljno konkurišu neki kasniji vijadukti i mostovi koji još i danas služe svojoj svrsi, a naročito veličanstveni Pon di Gar u Provansi.

Grčki geograf Strabon primetio je da su Grci pri osnivanju svojih gradova naročitu pažnju obraćali na lepotu oblika, strateškim elementima, plodnosti okolnog tla ili blizine luke, dok su Rimljani poznati po popločanim ulicama, vodovodima i kanalizaciji. Ova osobina je bila već potpuno razvijena do prvog veka nove ere. Dionizije iz Halikarnasa potvrđuje ovu primedbu skoro istim rečima, a ni kasnije joj se niko nije suprotstavio. Glavna dostignuća Rima sa više od jednog područja mogla bi se sažeto izraziti rečima koje je jednom izrekao Ajnštajn, povodom jedne interpretacije njegove teorije relativiteta: „Slabo svačeno, ali sjajno formulirano”.

Cloaca Maxima nastala je pre no što je počelo dovođenje vode cevima iz dalekih izvora i potoka, možda zato što su lokalne zalihe vode iz bunara bile dovoljne sve do 109. godine nove ere, kad je Trajanov vodovod prvi put doveo vodu na desnu obalu Tibra da utoli žeđ sve brojnijeg stanovništva. Popločavanje ulica vremenski je starije od vodovoda, ali ono se najpre vršilo na putevima izvan grada, a tek onda na ulicama samog grada. Rim se još uvek valjao u kaljuzi na svojim ravničarskim močvar-

nim terenima kad je 312. godine nove ere Apije Klaudije izgradio prvi pravi rimski put, Via Appia. Juvenalove satire pokazuju da sve ulice u Rimu nisu bile popločane čak ni u vreme Carstva, iako nema sumnje da su one bile opšte prihvaćene u novijim, malim gradovima, kao uostalom i mnoge druge novine u primeni iza kojih je Rim zaostajao. U Pompeji su pešaci čak imali i uzdignuti pločnik i kamenje za prelaz preko prometne saobraćajnice.

U sva ova tri primera, kanalizaciji, vodovodu i popločanim ulicama, kraljevske građevinske inovacije koje nisu bile nepoznate u starijim gradovima i predelima pretvorene su u velike kolektivne forme koje su trebalo da služe gradskim masama. Ali kao što se često dešava s vulgarnom primenom tehnike, njene fizičke prednosti ograničene su određenim siromaštvom mašte u njihovom korišćenju. Preobilje tehnike nije bilo dovoljno baš zato što – kao i danas u impozantnim američkim autoputevima – ljudski cilj nije bio sasvim jasan ili je tek nerado prihvaćen kao glavni putokaz. Tako se desilo da su – kao na primer naši autoputevi, koje nisu usklađene s lokalnim sistemom ulica – veliki odvodni kanali Rima bili povezani samo s klozetima u prizemlju. Još gore od toga, stanovi u pretrpanim stambenim četvrtima uopšte nisu bili priključeni na njih.

Ukratko, tamo gde je potreba bila najveća, mehanički kapaciteti su bili najmanji. Iako se masa stanovnika danju mogla uz malu naplatu služiti javnim klozetima u komšiluku, domaći izmet se skupljao u pokrivenim kamenim posudama pri dnu stepenica tako velike stambene zgrade, odakle su ga povremeno odnosili skupljači đubreta i čistači ulica. Čak i redovno noćno čišćenje teško bi smanjilo užasni smrad koji je verovatno prožimao te zgrade. (Urin se skupljao u posebne posude i služio je sukarima za obradu sukna.) Za razliku od klozeta s vodom, ovaj je način skupljanja izmeta imao tu prednost da se njime hranila zemlja na obližnjim imanjima vrednim organskim đubrivom, dok su klozeti sa vodom, onda kao i danas, uništavali potencijalno đubrivo i zagađivali reke. No količina izmeta ovog golemog broja stanovnika nije mogla da bude u potpunosti iskorišćena na obližnjoj zemlji, pa postoje zapisi o otvorenim kanalima i septičkim jamama u stambenim četvrtima, koje su konačno prekrivene, iako ne i zatrpane, tek znatno kasnije.

Istu neekonomičnu kombinaciju razvijene tehnike i primitivnog društvenog planiranja nalazimo i u snabdevanju vodom. Javni izvori vode bili su bogati, tako da nije mogla da ih iscrpi ni vanredno velika potrošnja vode za kupanje. Ali privatno kupanje predstavljala je luksuz bogataša: zgrade iskopane u Rimu nemaju cevi koje bi ukazivale da je voda bila sprovedena iznad prizemlja, na spratove, iako na takav tip instalacija ponekad nailazimo u malim provincijskim gradovima, kao što je Pompeja. Voda i splačine morale su se u visokim stambenim zgradama Rima – voda gore, a splačine dole – prenositi rukama isto onako kao što su se prenosile u isto tako visokim zgradama u Edinburgu u sedamnaestom veku. U

tom pogledu Rim je, uprkos svojoj graditeljskoj veštini i bogatstvu, bedno propao na ispitu iz elementarne higijene. Stoga je opasnost da će vam neko na glavu prosuti sadržaj nokšira bila isto tako velika kao i, kasnije, u Edinburgu („Čuvaj, voda!“), iako su se rimski sudovi trudili da otkriju i kazne krivce za takve prekršaje u slučaju kad bi gradska policija podnela prijavu.

Sve u svemu, ona velika ostvarenja graditeljskog umeća u kojima Rim nije imao premca, vodovod, natkrivena kanalizacija i popločani putevi, primenjivala su se smešno retko i nedovoljno. Svojom veličinom i lakomošću Rim je škodio samom sebi i nikada nije mogao da zadovolji sve svoje potrebe. Nema nikakve sumnje da su manji provincijski gradovi u tom pogledu bili bolje uređeni, baš zato što nisu prevazišli ljudsku meru.

Ne smemo da napustimo temu kanalizacije a da ne primetimo još jednu stvar koja baca ozbiljnu sumnju na inteligenciju i sposobnost rimskih gradskih otaca: radi se o tako niskom sanitarnom i higijenskom nivou na kakav ni primitivnije društvene zajednice nikad nisu spale. Najelementarnije mere opreza protiv bolesti nedostajale su u odvođenju velikih količina otpadaka i smeća koje se skupljaju u velikom gradu; a Rim je na vrhuncu Carstva morao da ima oko milion duša – odnosno neku stotinu hiljada više ili manje. Ako je odvođenje fekalija kolima i njihovo odvođenje otvorenim kanalima predstavljalo manji higijenski prekršaj, šta da se kaže o skupljanju svakojakog smeća i izmeta u otvorenim jamama? Ne najmanje opasno bilo je i bezbrižno bacanje ljudskih leševa u takve smrdljive rupe razbacane po periferiji grada, koje su stvarale nešto nalik na *cordon malsanitaire*.

Čak i bez ovakvog poziva tifusu i koleri, raširenost malarije učinila je Rim i okolnu Kampanju jednim od najnezdravijih područja na svetu sve do devetnaestog veka, kao što čitaoci Henri Džejmsovog dela „Daisy Miller“ sigurno znaju. Kao naknadu za nedostatak zdravstvene statistike, imamo velik broj oltara i svetišta posvećenih boginji Groznice, kao svedočanstvo stalne pretrnje malarične groznice. Za uzastopne epidemije kuge, nagle i razorne, imamo podatke da je kosila na hiljade ljudi u jednom danu. Da li je onda uopšte čudno da je Rim, čak i u najsajnijim danima imperijalne slave, opustošen čitavim nizom epidemija kuge – 23. godine pre nove ere, pa 65, 79. i 162. godine nove ere?

Ove zajedničke jame možemo još nekako da opravdamo kao neophodnu meru za ovakve masovne sahrane, ali kao svakodnevna praksa one svedoče o hroničnom preziru Rima prema životu. Količina mrtve materije koja se na ovaj način svaki dan bacala mogla bi da zastraši i znatno bolju tehničku organizaciju no što su je Rimljani ikad razvili: prilikom velikih gladijatorskih predstava u jednom jedinom danu znalo je biti zaklano do pet hiljada životinja, čak slonova i bivola, da i ne spominjemo stotine ljudskih bića koja su takođe nalazila smrt u areni. Podaci o tome toliko su neverovatni da je bolje da doslovce citiram jednog od naučnika koji su

među prvima otkrili tu pojavu, arheologa Rodolfa Lančanija: „Teško je zamisliti rimski karnarijum, skup jama u koje su se bez ikakvog reda bacali ljudi i životinje, telesa i strvine, kao i sav onaj izmet o kome je nezgodno i govoriti. Zamislite kakvi su uslovi u tim strašnim četvrtima morali da vladaju u vreme kuge, kad su jame (*puticuli*) bile danju i noću otvorene. A kad su te jame do vrha ispunjene, onda je šanac koji je okruživao zid Servija Tulija, između Kolinskih i Eskvilinskih vrata, napunjen leševima nabacanim poput otpadaka sve dok nije dostignut nivo obližnjih ulica.”

U toku svojih iskopavanja Lančani je naišao na oko sedamdeset i pet jama ili grobnica površine od oko četiri kvadratna metra i dubine od oko deset metara, ispunjenih „smesom crne, lepljive, masne materije”. Onog dana kad su naišli na treću jamu, on je „bio prisiljen da s vremena na vreme da odmor radnicima koji su vršili iskopavanje, jer je smrad iz te odvratne gomile, otvorene posle dvadeset vekova, bio nepodnošljiv čak i za ljude koji su toliko navikli na svakojake teškoće kao što su to bili ovi kopači”.

Pod dalekovidim Avgustom, na početku Carstva, uvedena je delimična reforma, tako da su se tela spaljivala umesto da se bacaju – jer se ovo teško može nazvati pristojnom sahranom. Ali ni to nije rešilo jedan drugi problem – problem smeća i otpadaka.

Ako na izgled veličanstvena kanalizacija i vodovod grada Rima ne ostavlja tako dobar utisak kad se razmotre izbliza, isto bi se moglo reći i za sistem ulica koji je, na velikom području, čuvao tragove primitivnih putevljaka i kolskih prolaza koji nikada nisu dovoljno prošireni da bi omogućili veći promet vozila. I opet se pravi rimski sistem nalazi samo u malim provincijskim i kolonijalnim gradovima. Tamo nalazimo široke trotoare za pešake kakvi – iako nisu nepoznati u Rimu – nisu nikada postali nešto sasvim obično u svim delovima grada, budući da su se trgovine stalno gurale na prometne delove manjih saobraćajnica. Za vreme republike, kako tvrdi Džerom Karkopino, samo dve ulice mogle su se zvati „viae”, to jest ulice dovoljno široke da se mimođu dvojica kola. Bile su to Via Sacra, koja je služila za prolaz procesija, i Via Nova, kojoj već i samo ime pokazuje da je predstavljala novinu. Jedna je od njih presećala je a druga vodila uz Forum Romanum. Širina rimskih ulica nije bila uvek ista; ona je mogla da varira od četiri do osam metara na velikim i važnim saobraćajnicama, a prosečna širina bila je oko pet metara. Drugim rečima, dve velike rimske avenije nisu bile šire od velikih puteva koji su se, s obe strane grada, nastavljali na njih. Ali u ostalim delovima grada ulice nisu bile vezane za spoljne saobraćajnice.

Čim se zbog porasta stanovništva osetila potreba da se uvede kolski saobraćaj u Rimu, prenatrpanost je postala nepodnošljiva. Jedan od prvih poteza Julija Cezara po dolasku na vlast bio je da tokom dana zabrani kolski saobraćaj u središtu Rima. Posledica toga bila je, naravno, kloparanje

drvenih ili gvožđem okovanih točkova po kamenoj ulici koje je remetilo san: još znatno kasnije to kloparanje nije dozvoljavalo pesniku Juvenalu da spava. Isto kao što i danas gužva automobila zahvata male gradove kao i velike, tako je i tada porast životinjskih zaprega svuda kočio saobraćaj. Zato je Klaudije proširio Cezarovu zabranu na sve gradske opštine u čitavoj Italiji, a Marko Aurelije je to kasnije primenio na sve gradove u Carstvu, bez obzira na njihov gradski status. Hadrijan je (117-138. godine nove ere), da bi slika bila potpuna, ograničio broj životinja i kola kojima je dozvoljen ulaz u grad, a samim tim smanjio i intenzitet noćnog saobraćaja. U toku jednog i po veka saobraćajna gužva postajala je sve gora i gora.

Činjenica da su ovi propisi važili i za nove gradove, s njihovim relativno prostranim ravnim ulicama, ukazuje na to da je u samoj prirodi ovog novog urbanog poretka bilo da stvara življi saobraćaj nego što je to mogla da podnese njegova ulična mreža. Razlog zbog čega ona to nije mogla da podnese bio je upravo onaj isti zbog čega su i svi današnji saobraćajni propisi, uz sve proširenje i umnožavanje saobraćajnih arterija, tako beskorisni i nedovoljni: nije učinjen ni najmanji pokušaj da se suzbije prenatrpanost samog terena, odnosno da se smanji gustina stanovništva u zgradama. Apsurdno je da nijedna od donetih mera nije bila uperena upravo protiv onih faktora koji rađaju prekomerni saobraćaj. Kao da velika gustina izgradnje nije bila dovoljna, siromaštvo i nedostatak građevinskog prostora dovelo je, prema Marcijalovom svedočanstvu iz 92. godine nove ere, do toga da su mnoge ulice bile zakrčene prodavnicama i štandovima mesara, krčmara, berbera i zanatlija.

Ne samo da Rim nije uspeo da uspostavi ravnotežu između ulica i zgrada, između gustine saobraćaja i gustine naseljenosti, već je učinio baš obratno. Grad je dozvolio – a svojom stalnom nebrigom čak i podsticao – naseljavanje velikog broja stanovnika u pretrpanim stambenim zgradama koje su stvarale ogromne blokove nazvane *insulae* ili ostrva. Ove *insulae*, kao i rimske otpadne jame, predstavljaju klasičan primer grešaka koje bi po svaku cenu morale da budu izbegnute.

Dijagram suprotnosti u Rimu pokazuje odnos eksploatorske vladajuće klase prema bespravnom proletarijatu; kako je to Petronije Arbitr lepo rekao u „Satirikonu”, „mali ljudi prolaze loše, jer moraju da zadovolje beskrajnu proždrljivost gornjih slojeva”. Dok je šačica patricija, oko hiljadu i osam stotina porodica, živela u velikim privatnim palatama, često sa prostranim vrtovima i kućama dovoljno velikim za smeštaj čitave vojske slugu i robova, dotle su pripadnici srednjeg staleža, uključujući državne funkcionere, trgovce i zanatlije, živeli u stambenim zgradama nalik na one koje su iskopane u obližnjoj luci Ostija. Ovde je smeštaj bio pristojan, ali su stanari u Cezarovo vreme, prema podacima Ludviga Fridlendera, plaćali oko četiri puta veću stanarinu nego u drugim gradovima u Italiji. Velike mase proletarijata, u užasnom kontrastu, živеле su u nekih

četiri hiljade šest stotina stambenih zgrada, tako da je u svakoj živelo prosečno dve stotine ljudi.

Ove stambene zgrade stoje u istom odnosu prema prostranim palatama i kupatilima u gradu u kome otvoreni klozetski kanali stoje prema Cloaci Maximi. Izgradnja tih *insula*, kao i izgradnja stambenih zgradurina u Njujorku, predstavljala je špekulantski poduhvat iz koga su najveći profit izvukli nepošteni izvođači građevinskih radova, koji su podizali nestabilne građevine koje su se jedva držale, i zemljoposednički profiteri, koji su naučili da dele stare četvrti na još uže parcelice za smeštaj još siromašnijih stanovnika uz još veću dobit po jedinici. (Primećujemo, ne bez ciničkog podsmeha, da je jedino kolima građevinskih preduzimača bio i danju dozvoljen ulaz u Rim.)

Kras, koji je zgrnuo basnoslovno bogatstvo trgujući stambenim zgradama, hvalio se da nikad ne troši novac na izgradnju: više mu se isplatilo da kupuje požarom delimično oštećene zgrade i da ih iznajmljuje posle neznatnih popravki. Sistematski pokušaji čišćenja „slamova” kao što je bio veliki Neronov požar samo su zaoštravali nestašicu stanova i stezali zahvat gramzivih stanodavaca. Tako je tradicionalna ishrana roba – najmanja količina hrane potrebna da ga održi u životu – dobila svoju protivtežu u podjednako bednom skloništu – pretrpanom, ruševnom i nezdravom – koje je bilo predviđeno za stan ne samo robova nego i „slobodnih građana” Rima.

Čak i u najprimitivnijem neolitskom selu, kuća je uvek bila nešto više od običnog skloništa: ona je bila i sastajalište članova domaćinstva; njeno ognjište je bilo središte verskih obreda isto toliko koliko i mesto gde se pripremalo jelo; ona je bila dom porodice i njenog kućnog boga, stecište moralnih vrednosti koje se ne mogu meriti novcem. Sve su te veze i tradicije odbačene u rimskoj *insuli*: da bi se izvukao maksimum profita iz bednih zgrada i prenatrpanog prostora, bilo je dovoljno pružiti golo sklonište; priznanje bilo kojih drugih vrednosti samo bi smanjilo mogućnosti izrabljivanja. Porodična pobožnost, sve sentimentalne vrednosti koje su porodici pridavali pisci kao Ciceron, odnosile su se samo na patricijska domaćinstva. Niko nije ni pomislio da bi stanovnici rimskih sirotinjskih četvrti imali takve milostive duhove čuvaru ili da bi mogli da učestvuju u ceremonijalnim obrocima i porodičnim obredima. Tiberije Grah sasvim je tačno rekao, prema Plutarhu: „Životinje u polju i ptice u vazduhu imaju svoje rupe i svoja skrovišta, ali ljudi koji se bore i umiru za Italiju uživaju blagodeti svežega vazduha.” U vreme Carstva, u Rimu nije bilo čak ni svetla i svežeg vazduha. Spratovi su se gomilali jedan iznad drugog kao nikad pre u istoriji. Pišući u drugom veku nove ere, Juvenal je uzviknuo:

*Pogledaj goleme zgrade k'o tornjeve,
Gde sprat se nad spratom do desetog diže.*

Kuće patricija, prostrane, čiste, opremljene kupatilima i toaletima sa

vodom, zimi zagrevane hipokaustima koji su topli vazduh čuvali u prostoru ispod poda sobe, bile su najudobnije zgrade koje su ikad pre dvadesetog veka sagrađene za umerenu klimu i predstavljaju pravi trijumf stambene arhitekture. Ali stambene zgradurine Rima lako bi osvojile prvu nagradu kao najpretrpanije i najnehigijenskiye zgrade sagrađene u zapadnoj Evropi pre šesnaestog veka, kad je pretrpavanje građevinskih terena i stambenih prostorija postalo opšta pojava, od Napulja do Edinburga. Čak je i elizabetanski London na neko vreme popustio pred takvim špekulantskim ponašanjem. Ne samo da su te zgrade bile nezagrevane, da nisu imale odvodne cevi ni klozete sa vodom, da nisu bile podesne za kuvanje, da su imale prevelik broj zagušljivih soba i da su bile tako strašno prenatrpane, već su uz sav taj nedostatak svega onog što je neophodno za pristojan život bile još i tako loše građene i tako visoke da iz njih nije bilo moguće pobeći u slučaju čestih požara. Ako su njihovi stanari ipak izbegli smrt od tifusa ili požara, onda je lako moglo da im se desi da nađu smrt u iznenadnom urušavanju čitave zgrade. Ovakve nesreće su bile i te kako česte. Te *insulae* su bile tako loše građene da su se, po Juvenalovim rečima, „tresle sa svakim naletom vetra.” Ovo jedva da je pesničko preterivanje.

Ove zgrade i njihovi stanovnici su činili srž carskog Rima – a ta srž je bila trula. Kako je Rim rastao i njegov sistem eksploatacije postajao sve parazitskiji, tako je trulež izjedala sve veće delove njegovog urbanog tkiva. Glavnina stanovništva grada koji se hvalisao svojim osvajanjem velikog dela sveta živela je u prenatrpanim, bučnim, zagušljivim, smrdljivim, i nezdravim četvrtima, plaćajući zelenaške stanarine bezdušnim vlasnicima kuća, svakodnevno podvrgnuta uvredama i nasilju koje ju je činilo grubom i brutalnom, tako da je i sama počela da traži kompenzaciju u sličnom ponašanju. Ta kompenzacija je terala brutalnost još dalje i dovela do neprekidnog orgijanja sadizma i smrti.

Ali pre nego što pređemo na ispitivanje glavnih oblika zabave i razonode proletarijata, kojima je on ublažavao sopstvene patnje naslađujući se patnjama onih koji su bili prisiljeni da se podvrgavaju još goremu mučenju i ponižavanju, pogledajmo Rim u njegovom najboljem izdanju. Jer Rim je imao i ljudskih atributa, a masama koje je eksploatisao on je, čak i u najgorim trenucima, pružao zadivljujuće prizore gradske lepote i reda, naizgled neokaljane nasiljem i pohlepom.

3. Forum, vomitorijum i kupatilo

Po tradiciji Rim je nastao kao savez različitih plemena koja su boravila na okolnim brežuljcima, pod vođstvom plemena koje je živelo na brdu Palatinu a nazivalo se *Gens romana*. Simbol ovog saveza, kako nas podseća Lavedan, bilo je osnivanje zajedničkog trga (*forum*) s prostorom pred-

viđenim za okupljanje (*comitium*) koji je u početku služio i za sportska i gladijatorska takmičenja. Nema sumnje da je i hram bio jedan od prvih bitnih delova samog foruma, jer se „tržišni mir”, neophodan za slobodnu razmenu dobara, mogao očuvati samo tako da se celo područje smatra posvećenim.

Forum nije bio običan javni trg. Prema koncepciji Rimljana, on je bio jedna kompleksna celina u koju su bili uključeni i svetišta i hramovi, sudnice i većnice, podjednako kao i široki slobodni prostori okruženi dostojanstvenim kolonadama. Na tim otvorenim prostorima govornici su mogli da se obraćaju velikim gomilama, dok su za vreme lošeg vremena velike dvorane, bazilike, služile u isto tako raznovrsne svrhe. Kao što je Avgust Mau primetio o Pompeji, sve ono što se dešavalo na trgu moglo je da se dešava i u bazilici, iako je ona služila pretežno za poslovne transakcije i za deljenje pravde. Jednostavnost samog foruma omogućila je da se on iskoristi u najraznovrsnije svrhe, od kojih religiozne ceremonije nisu bile najmanje značajne.

Pretvaranje običnog otvorenog prostora u potpuno zatvoreni forum počelo je veoma rano. Rim je, prema Fridlenderu, polako prestajao da liči na preterano izraslo seosko naselje još i pre 310. godine pre nove ere, jer su drvene kućice mesara na forumu ustupile mesto kancelarijama menjača novca, dok je pijaca prehrambenih proizvoda postajala sve bogatija i specijalizovanija. Već 179. godine Katon Cenzor dao je Rimu veliku centralnu pijacu prehrambenih proizvoda, s klanicom natkrivenom kupolom u sredini i s trgovinama koje su se od nje zrakasto širile. U vreme kad je Vitruvije počeo da kodifikuje ustaljenu praksu, on je propisao da riznica, zatvor i skupština moraju da budu u blizini foruma.

Kako su novi carevi direktno nadograđivali forum, ili kao Julije Cezar osnivali nov u blizini, tako su ovamo dolazile sve veće gomile ljudi da kupuju, da se klanjaju, ogovaraju, i da aktivno ili samo kao posmatrači učestvuju u javnim poslovima ili privatnim sudskim parnicama. Nova ulica koja je prolazila kroz forum, Argiletum, i koja ga je povezivala sa četvrtima zanatlija i trgovaca, pretvarala se u veličanstveni prolaz, Nervin forum, na mestu gde je ulazila u predeo foruma.

Vitruvije je imao sasvim jasne pojmove o tome kolika bi bila njegova idealna veličina, u čemu je nagovestio principe koje je kasnije tako sažeto izrazio Vinston Čerčil u svom planu za rekonstrukciju britanskog Donjeg doma. „Dimenzije foruma”, kaže Vitruvije, „moraju da budu prilagođene broju stanovnika, kako prostor ne bi bio prenatrpan, odnosno kako u slučaju slabije posete forum ne bi izgledao prevelik. Širina neka se utvrdi u odnosu na dužinu s tim da iznosi dve trećine dužine. Time će se dobiti pravougaoni oblik, a raspored na njemu izvršiće se u skladu sa samim događajem koji se na njemu odvija.”

Ovde je na Forumu Romanumu bilo središte javnog života ne samo grada Rima već i celog Carstva – iako su se i u drugim delovima grada

nalazili slični ali manje značajni centri. Ovde se između Kapitola i Nero nove Zlatne palate, odnosno kasnijeg Koloseuma, nalazilo veliko sastajalište. Tu su se okupljale velike gomile da posmatraju prolazak svojih vojskovođa koji su prolazili u bornim kolima ponosno pokazujući svoje trofeje ili zarobljene kraljeve vezane uz točkove. Te su procesije prolazile ispod trijumfalnih lukova koji su služili kao uokvireni, formalni ulazi u predeo koji je u stvari bio neograđen. Ovde su prevladavale monumentalne dimenzije i prostorni red namešten slučajnim topografskim elementima ili istorijskim reminiscencijama koje su se tu zatekle.

Tu je, dakle, novi Rim, ratnički i realističan, Rim pljačkaške soldateske, poniženih robova i bezočnih špekulanata nekretninama sakriven pod togom tradicionalnog Rima patriotskih težnji i snova o stoičkoj snazi. Ko bi ovde mogao da posumnja u realnost onog idealnog Rima pod čijim je zaštitničkim zakonom i mirom red bio red, pravda bila pravda, efikasnost efikasnost, a ne maska za grabež, pohlepu, požudu i neizmernu kolektivnu okrutnost? Na forumu čovek može da pomisli, bez ikakvih ironičnih skrivenih misli, već s poštenim divljenjem, na moralna razmišljanja i obavljanje dužnosti jednog Cicerona ili Marka Aurelija. Ovde lako mogu da se zaborave smrdljive jame karnarijuma ili orgije mučenja koje su se svakodnevno odvijale u obližnjim arenama.

Budući da je rimski forum bio u stvari spoj agore i akropole, on nije doneo ništa korenito novo što ne bismo mogli da prepoznamo u njihovom helenističkom prototipu. Jedino što nalazimo možda je jača koncentracija raznovrsnih delatnosti, viši stepen formalnog reda, proširenje i uvećanje onih tema koje su već prisutne drugde u helenističkom gradu.

Ovaj novi red, kad se jednom učvrsti u centru, počeo je da se širi svuda, naročito u obliku veličanstvenih tremova i kolonada kojim je Avgust sa toliko oduševljenja ukrašavao grad. Za manje od dvadeset godina Campus Martius (Martovo polje), na kome se nalazio Flavijev amfiteatar, prekriven je kolonadama koje su se protezale od podnožja brda pa sve do reke. To su bile ne samo kolonade od kamena nego i od velikih ploča od šimširovog drveta, koje su odvajale manje otvorene prostore gde je čovek mogao da se odmori uživajući u statuama ili u celoj galeriji zidnog slikarstva ili čak, kao u slučaju Portice Septe, u velikom muzeju retkosti, starina i proizvoda Dalekog istoka. Procenjuje se da je u Augustovo vreme ukupna dužina ulica s kolonadama iznosila preko dvadeset kilometara. Ovi tremovi očuvali su se do devetog veka nove ere kao struje osvežavajuće lepote okružene travom i otpacima.

S ovim osovinskim planom išla je i sklonost ka postavljanju zgrada simetrično prema toj osi, čak i ako je takav raspored bio tako dobro prikriven kao što su svodovi Trajanovog foruma bili sakriveni kolonadama ispred njih. Ova opšta prostorna jasnoća bila je ono što je na posetioca ostavilo najsnažniji utisak u centru grada. U većem delu bujne metropole ulice su ostale zbrka uskih prolaza, zatrpanih svakojakim nabacanim in-

ventarom trgovina i kafana koje su se nalazile uz njihov rub i s obe strane zasenjenih visokim stambenim zgradurinama. Ovde je samo slučajna hrpica urbane arhitekture hram, vodoskok, trem ili baštenski zid, budila plemeniti odjek iz centra grada. Ali tamo gde su darežljivost vlasti i gradsko vlasništvo nad zemljom dopuštali arhitekti da slobodno radi po sopstvenom nahođenju, rimski um se vinuo u takve visine da je znao da reši društvene potrebe i omogući kretanje mnoštva: stvorio je takve dimenzije, takve metode za regulisanje dolaska i odlaska, da bi mu se verovatno teško našlo premca u ranijim tipovima grada.

Ako je Rim poznao bolje nego mali provincijski gradovi sve užase prenaseljenosti, on je isto tako poznao i luksuz javnih površina okruženih impozantnim građevinama: bez njega bi prenaseljenost lako postala nepodnošljiva. Razvijajući staru egipatsku i sirijsku kupolu i svod, Rimljani su postigli neku vrstu arhitektonskog savršenstva. Nebo im nije bilo toliko granica koliko model. Kupalištu ili bazilici, u trenutku njihove najveće prenatrpanosti, dali su kvalitet koji je učinio da prisustvo tolikih tela ne bude neprijatna. Prostor odozgo olakšavao je pritisak masa odozdo. Podigavši pogled, čovek je mogao slobodnije da diše i gleda. Čak i danas zgrada građena po modelu rimskog kupatila, kao što je Pensilvanija Stejšn u Njujorku, zadržava ovu plemenitu osobinu – ili je bar zadržala dok njeno nesavesno rukovodstvo nije pretvorilo taj prostor u ogroman muzički automat s mnoštvom šaltera za prodavanje vozničkih karata, razarajući tako jednim vandalskim udarcem njen estetski oblik i njenu sposobnost za efikasno prihvatanje i otpremu putnika.

Arhitektonski element koji je otelotvorio ovu novu vlast nad urbanim prostorom za masovno okupljanje i masovno kretanje predstavlja poseban doprinos Rima. Ovu strukturu Rimljani su nazvali imenom koje je potpuno u skladu s njihovim sopstvenim karakterom i praksom: *vomitorijum*. U rimskom rečniku *vomitorijum* znači dve stvari: u privatnim kućama to je bila posebna prostorija pored trpezarije gde su proždrljive izelice koji su pojeli previše bogate i egzotične hrane odlazili da povrate sadržaj svojih stomaka kako bi mogli da se vrate stolu i uživaju u novim količinama hrane. Ovo brzo izbacivanje hrane simbolički je zatim povezano s velikim otvorima i prolazima u amfiteatru kroz koje su nagrađivane gomile mogle brzo da izađu a da pri tome jedni druge ne zgaze.

Da bi u potpunosti poslužio ovoj svrsi, *vomitorijum* je morao da bude ogromnih dimenzija, a zgrade čiji je sastavni deo bio morale su da budu istih proporcija. Upravo u propuštanju velikog broja ljudi, na hiljade i desetine hiljada, rimska mašta je dobila skoro poetski sjaj koji se lako gubio čim je počela da se bavi detaljima. Posmatrajući danas ruševine neke velike rimske građevine, recimo Karakalinih termi ili samog Koloseuma, mi smo, istina, u prednosti koju Rimljani nisu imali: mi te građevine posmatramo u njihovoj goljoj strogosti, lišene njihove skupe, razmetljive odeće. (Nešto od ove prvobitne stroge jednostavnosti vratilo se opet – možda

zbog štednje – u vreme Dioklecijana i Konstantina.) Ova ogoljenost je možda još bila bliska Rimu Scipiona Afrikanca: no kako su se Rimljani bogatili, tako u tome više nisu uživali kao što nisu uživali ni u grčkoj golotinji na Olimpijskim igrama. Golotinja je za Rimljane bila ili propratna pojava pražnjenja tela ili predigra požude: oni su u svim drugim situacijama više voleli najraznovrsnije ukrase. Skupi mermer i oniks, raskošni ornamenti, korintski stil pre nego dorski ili toskanski, komplikovani ornamentalni obrasci u mozaiku pločnika, a iznad svega zlato, zlato u ogromnim količinama, zlata toliko da ga je ponekad bilo dovoljno da prekrije čitave svodove. Možda samo oni od nas koji se sećaju rimokatoličke katedrale u Vestminsteru u obličju pre jedne generacije, pre nego što su zidovi od cigle njene mirne romaničke unutrašnjosti prekriveni ukrasima, mogu dovoljno živo da zamisle razliku između čedne neposrednosti ranog rimskog građevinarstva i razmetljivog luksuza njegovog kasnog perioda. Ono čime se Avgust hvalio pred smrt, to jest da je našao grad obučen u ciglu a da ga ostavlja obučenog u mermer, bilo je možda ispraznije no što je on mogao i da pomisli.

U rimskom javnom građevinarstvu veličina je bila sve: rimski graditelj pronašao je odgovarajuću strukturu za sve kolektivne događaje u životu – na trgu, u amfiteatru, na trkalištu. Neki od tih oblika ostali su gradu i posle više od hiljadu godina, kao što je to slučaj s pravougaonim trkalištem s ostrim krivinama koje je postalo Pjaca Navona. Ali i otvoreni prostori igrali su u Rimu verovatno veću ulogu nego u većini ranijih gradova. Parkovi oko carskih palata, iako u početku namenjeni za privatnu upotrebu, smatraju se najstarijim otvorenim prostorima za rekreaciju unutar grada. (Njih je, naravno, uvek bilo izvan grada.) Cezarovo testamentarno zaveštanje kojim ostavlja svoje vrtove narodu jedan je od prvih zabeleženih primera pretvaranja takve lične privilegije u javno dobro. Na žalost, Rim nije nikada uspeo da zadovolji takve potrebe u sirotinjskim četvrtima, gde su one bile najveće i najhitnije.

Možda je najkarakterističniji doprinos Rima, sa aspekta higijene i estetike, bilo kupatilo. U istoriji velikih kuptila čitamo sažetu istoriju samog Rima. Taj narod počeo je kao nacija robusnih zemljoradnika, bliskih zemlji, umerenih, marljivih, mišićavih kopača i drvoseča, koji su baš zahvaljujući svojoj sposobnosti da podnesu teškoće i primaju udarce postali naj snažniji ljudi antike. Ali ih je baš ta snaga i neiscrpna marljivost pretvorila u naciju otimača i gotovana, koji su živeli na grbači svojih komšija, pretvorivši svoj rodni grad u velika usta i želudac koji usisavaju hranu, plen, umetnička dela, robove, religije, bogove, znanje, pretvarajući sva dostignuća kulture, svaki plod dnevnog života, u nešto istovremeno mršno i brutalno, senzacionalno i odvratno, pretenciozno i besmisleno.

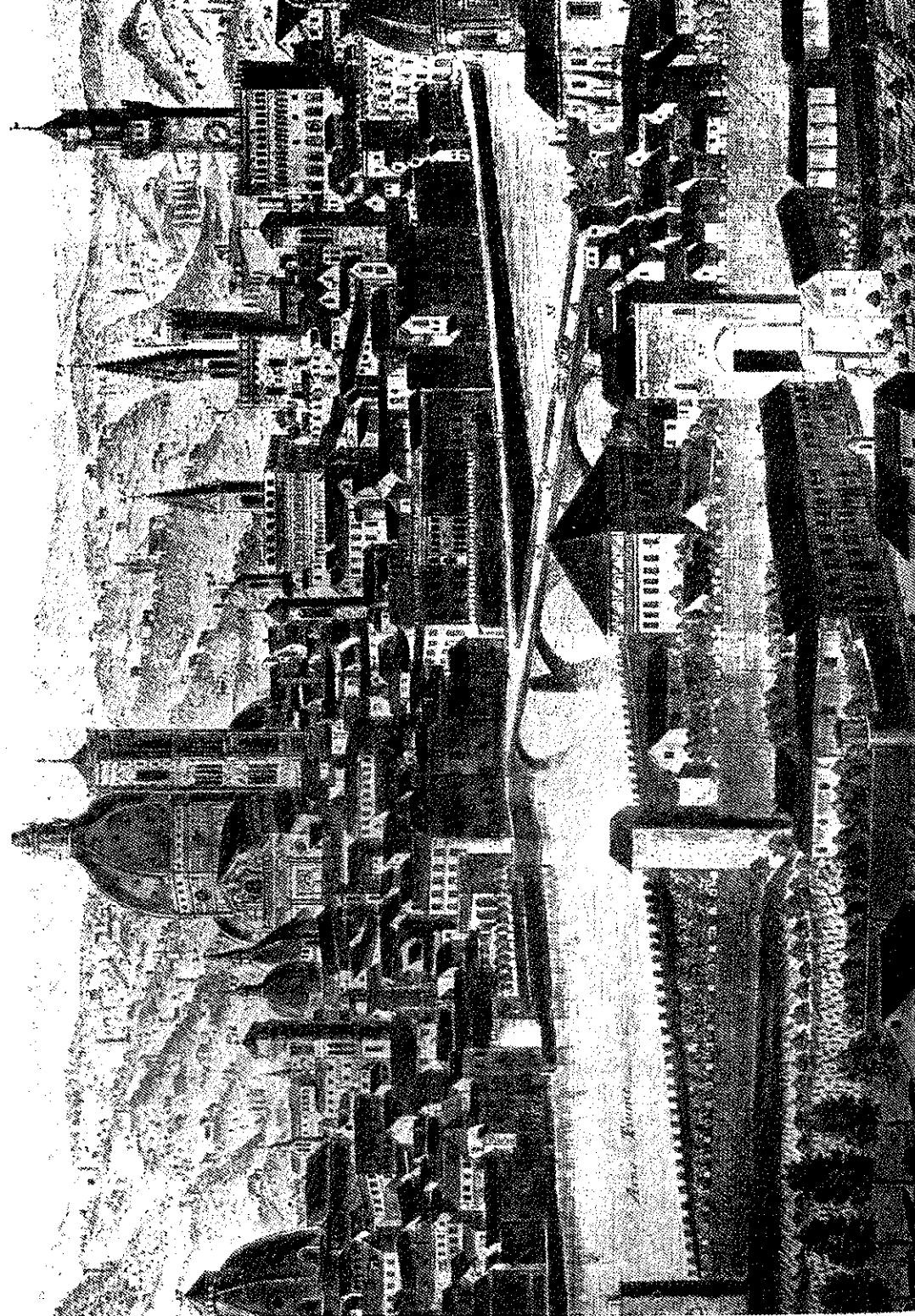
Kupatilo je, u vreme Scipiona Afrikanca, bila posuda s vodom na zaklonjenom mestu gde se oznojeni ratar prao. Seneka se sa setom seća tog trenutka, pre nego što je sunčanje i nega tela postalo opšta moda. Ali već

23. HRIŠĆANSKI IDEALI

Alkmar, gradić udaljen dvadesetak kilometara od Amsterdama, čuven po svojoj proizvodnji sira, zaslužuje naročitu pažnju zbog svog rešetkastog plana, jer, kao i plan Midelburga ili Delfta, pokazuje da se po ovakvom antičkom planu u srednjem veku nisu gradili samo utvrđeni pogranični gradovi. Nepoznati majstor iz Alkmara, odličan umetnik, ostavio nam je nekoliko dragocenih veduta srednjovekovnoga grada i građanske kuće na kojima uočavamo funkcionalan raspored prozora, uređene i održavane s istom onom pažnjom koju ćemo kasnije videti na delima Vermera i Pitera de Hoha. Četiri slike prikazane ovde sastavni su deo njegovih „Sedam dela milosrđa” i sve se nalaze u Rejksmuzeumu u Amsterdamu. Slikar ovde veliča pobožna i bogougodna dela: „nahriniti one koji su gladni”, „negovati ranjene i bolesne”, itd., redom milosrdna dela koja su od petnaestog veka postajala sve potrebija zbog sve oštrije podele na klase i zbog sve brojnijeg trgovačkog i industrijskog proletarijata koji je bio definitivno otkinut od sela. Našu naročitu pažnju zaslužuje realističan prikaz bolničkog kreveta, otvorenog ognjišta (slika dole levo), koji se u svakom pogledu može uporediti s onim koji nalazimo na slici „San sv. Ursule” venecijanskog slikara Karpача.

(Fotografije objavljene uz dozvolu Rejksmuzeuma u Amsterdamu.)

24. FIRENCA

Sve veći razvoj industrije u predgrađima Firenze ipak nije izmenio izgled samog grada, koji se ni danas ne razlikuje mnogo od onoga što možemo da vidimo na ovoj grafici iz osamnaestog veka. Kupola katedrale još uvek dominira celim pejzažom i vidi se već izdaleka, naročito sa visina brežuljaka Fiesola. Za razliku od Milana, gde su visoke poslovne zgrade sasvim okružile gotsku katedralu, ovde takva gradnja još nije dozvoljena. Koliko je meni poznato, nijedan drugi grad nije uspeo da sačuva toliko nasleđe svoje prošlosti, ne samo u smislu pobožnog sećanja već uključeno u zbivanja svakodnevnog života. Zato ti ljudi koji na Ivanjdan defiluju u renesansnim kostimima od crkve Santa Maria Novella do Piazza della Signoria imaju ista lica kao i likovi na renesansnim slikama i nose te kostime bez ikakvog osećanja neudobnosti, kao da ih nikada nisu ni odbacili. Ipak, mračne palate kao da još i danas evociraju besmislene mržnje i ubistva srednjovekovne Firenze, koja je napadala svoje komšije i razdirala samu sebe, kao jedno od onih prokletih ljudskih stvorenja u Danteovom „Paklu”. Osim onog dela koji se vidi u prvom planu, današnja Firenze je s one strane reke Arno skoro ista kao i na ovoj slici, jer se gradski centar, u kome je sačuvan stari rimski raspored ulica, kudikamo bolje odupro zubu vremena nego London ili Pariz. Signoria, Bargello i Loggia dei Lanzi još uvek nas podsećaju na onaj grad Dantea i Đota, čiji se toranj diže ispred katedrale. Ali oblaci grada koji vidimo na ovoj grafici iz osamnaestog veka u suštini su onakvi kakvi su bili u vreme Mikelandela i Leonarda da Vinčija. Perspektiva brežuljaka u dnu preterano je uvećana, što nam omogućava da uočimo veliki broj vila podignutih u predgrađu, koje je gradila gradska aristokratija. Međutim, kao što se to može videti na jednom planu grada iz 1783. godine, jedan veliki predeo unutar gradskih zidina još uvek je bio slobodan i na njemu nije bilo kuća, to je formirao neku vrstu „zelenog pojasa” koji je počinjao iza crkve Santa Maria Novella.

u drugom veku pre nove ere u Rimu se razvila navika odlaženja u javna kupatila; do 33. godine pre nove ere Agripa je uveo besplatna javna kupatila u obliku koji će ta institucija konačno i zadržati: kao veliki zatvoreni prostor u kome se okupljaju mase ljudi i prelaze iz jedne velike dvorane u drugu, iz vruće kupke u mlaku, iz mlake u hladnu, pa u sobe za masiranje i izležavanje, prostorije gde se može jesti; u blizini je i sportska dvorana i igralište za one koji žele da se razgibaju, kao i biblioteka za one meditativnije ili samo lenje.

Po svojoj veličini i svojoj nameni, ako ni po čemu drugom, rimsko kupatilo se može uporediti s modernim američkim nabavnim centrom, iako upoređenje ne ide u prilog ovog drugog. No dok je život običnog Amerikanca, u nametljivoj ekspanzivnoj privredi, sav opterećen raznim nepotrebnim kućnim i drugim aparatima, prazninom ispunjenom predmetima koji mu se naturaju radi nečijeg profita, dotle je u Rimu gomilanje robe bilo uglavnom ograničeno na gornje staleže i njihove finansijske posrednike, dok je većina ostalog stanovništva u životu tražila samo surogate i kompenzacije na javni trošak. Ono što je počelo kao higijenska nužda za zemljoradnika pretvorilo se u ceremonijalni ritual kojim se ispunjava praznina dana bez posla. Iako su Rimljani razvili teološki arsenal do te mere da su izmislili posebnog boga za svaki događaj u životu, njihov je jedini vrhovni bog, kome su se istinski klanjali, bilo njihovo telo. O tome svedoče brojni nadgrobni spomenici na kojima se hvalisavo opisuju izelički i ispijački poduhvati stanovnika tog groba kao jedino po čemu želi da ga se njegovi isto tako vredni naslednici s poštovanjem sećaju. Religija tela bila je najbliže što su Rimljani ikad prihvatili kao bilo kakvu religiju pošto su izgubili svoje stare lare i penate – a javno kupatilo bilo je hram te religije. Ono je predstavljalo idealno mesto za lenštine, čankolize, egzibicioniste – i druge obožavaoce sopstvenoga tela.

Već same zgrade upućuju na to: arhitektonski one spadaju među vrhunska ostvarenja Rima, a samo se Panteon može takmičiti s njim. Gde god Rimljanin otišao, sa sobom je poneo i sliku kupatila: na prometnom Bulevaru Sen Mišel u Parizu ostaci takvog starog kupatila još uvek nas podsećaju na te davne stanovnike Lutecije. Ovaj ritual imao je sigurno i praktičnu stranu: navika redovnog pranja tela pomogla je možda da se smanje higijenski i sanitarni nedostaci grada na drugim područjima, dok je prostorna grandioznost ovih zgrada sama ulivala smirenost i time u određenoj meri lečila posledice zbrke i siromaštva privatnog života.

Ali uprkos ovom korisnom uzgrednom delovanju, tako korisnom za duh, ritual kupatila oduzimao je neopravdano veliki deo dana i odnosio prevelike količine ljudske energije na služenje telu kao cilju samom po sebi. Postojanje brojnih privatnih kupatila po celom gradu svedoči o tome da su mnogi uočavali razliku između religiozno estetske i praktične higijenske namene kupatila. Ne sme se, međutim, zanemariti odnos kupatila prema seksualnom životu Rima. U kupatila se razbludnik oporavljao od

napora prethodne noći i spremao za narednu. Iako je učinjen određen napor da se, prema Karkopinu, razdvoje muški i ženski kupaci time što je za svake predviđeno drugo vreme, taj se propis kršio. Još i u vreme službenog hrišćanstva sveti Jeronim je upozoravao žene da se čuvaju požudnog izlaganja i drskih pogleda u kupatilima kao ozbiljnih opasnosti za dušu. Sigurno je da su kupatila bile omiljena sastajališta ljubavnika: time su ona prethodila praksi zbog koje su kupatila kasnog srednjeg veka došla na tako rđav glas. Pa čak i u novije vreme poslednji ostaci rimskih kupatila, takozvana turska kupatila, čuvaju svoju staru vezu s pijanstvom i seksualnim razvratom.

4. Smrt posle podne

Oni koji su podigli moć Rima bili su prisiljeni da prošire granice Carstva: njihov strah od invazije kao i njihove sve veće obaveze da štite svoje puteve snabdevanja i izvore hrane i sirovina dovele su do sna o univerzalnom političkom poretku. Taj je san, Pax Romana, trajao oko dva veka. Osvajanja su mogla delimično da se opravdaju kad su urodila stvarnim mirom, čak i za osvojene; to je bilo važno, jer univerzalno društvo, oslobođeno rata i ratne pretnje, osnovano na pravdi, a ne na ugnjetavanju i teroru, među ljudima nije nikad bilo ostvareno. Za to su hiljade Rimljana stvarale planove i zavere, borile se u bitkama, čuvala daleke granične položaje, podnosile dobrovoljno izagnanstvo i svoje dane ispunjavale dosadnim javnim poslovima: administrativnim propisima, zakonicima, poreškim spiskovima, katastarskim knjigama. Ti rimski fimkcioneri obavljali su svoje dužnosti uprkos teškoćama i dosadi, sećajući se u času smrti hladnih ali utešnih misli koje se pripisuju čas Zenonu iz Kitiona, čas Terenciju ili Vergiliju... *Čovek sam i ništa ljudsko nije mi strano.*

Kao imperija, Rim je uspeo više nego Atina, koja nikada nije bila dovoljno jaka da makar u toku jedne generacije zaštiti područja koja je izrabljivala. Ali ni Rim u stvari nije uspeo. Grad Scipionovih i Ciceronovih snova nestao je pre nego što su se spavači probudili: on u stvari nije nikad ni postojao. Rimski red, rimska pravda i rimski mir počivali su na divljačkoj eksploataciji i gušenju. Na vrhuncu svoje slave Rim je bio hrast čije su široke grane skrivale trulež koja ga je najedala iz centra stabla: svinje su rile da nađu gomoljke koje najbolje uspevaju pod natrulim hrasnovima, na obližnjem tlu, ali bolja hrana ne uspeva pod tim granama. Imperija koja je odbijala varvarska plemena koja su joj pretila na granici živela je u daleko većim varvarstvima u samom svom jezgru, u gradu Rimu. Ovde se perspektiva masovnog razaranja i uništenja koje je grad uglavnom izbegao zahvaljujući rimskom oružju ponovo vratila u predstavama još nezdravijih fantazija. Grabežljivi uspeh počivao je na bolesnom parazitskom promašaju.

I sam naziv „parazit” predstavlja neophodni rimski izum da bi se opisao ljudski odnos koji se nikada dotle nije javio u tako jasnoj, nesumnjivo patološkoj formi. Rimski patriciji već su se dugo hvalili svojom procesijom štićenika koji su im služili i podizali moral njihovog „ja”: u početku je štićenik bio samostalni i verovatno poštovani poljoprivrednik zakupac ili berač useva, koji je od velikog zemljoposjedniku zavisio samo utoliko što je od njega dobijao zemljište na obradu, ali je bio sposoban da zaradi sve što mu je potrebno za život. Parazit je spao znatno niže: on više nije imao nikakvog pozitivnog ekonomskog odnosa prema svom pokrovitelju – on je bio puzavi privezak, okoreli čankoliz, koji nije imao nikakva druga sredstva za život osim onoga što mu je njegov domaćin milostivo udelio. Priljubivši se uz bogataša, on je izgubio svaku mogućnost samostalnog kretanja ili samostalnog izdržavanja. Za takvu pojavu nalazimo brojne primere u životinjskom svetu.

U prirodi ovakav parazitizam često uništava domaćina isto toliko koliko i stvorenje koje se pripija uz njega: ako ovaj drugi i izgubi sposobnost samostalnog kretanja ili održavanja, domaćin takođe postaje zavisn i mora sve više da se trudi da prehrani ovo prividno slabije stvorenje. Bogati i moćni se često nađu u tom položaju; pristojan život koji su odbili da pruže nižim staležima uz ekonomske uslove sada su prisiljeni da daju u izlivima neprobirljive javne darežljivosti. Rimski parazitizam se rodio i doslovno othranio na uspešnim rimskim grabljivim osvajanjima; on je završio tako što je dao podjednako besmislen, prazan i zavisn život siromašnima kao i bogatima, život ispunjen nezasićenim apetitima i nerazrešivim teskobama.

U Rimu je celokupno stanovništvo, na stotine hiljada ljudi, ceo život živelo parazitski, dok se rastuća imperija pretvarala u sredstvo za osiguranje njihove trajne egzistencije, održavajući ih „u stanju na koje su navikli”, bestidno podmićujući vojsku koja je jedina garantovala priliv danka, robova, zarobljenika i divljih zveri koje su se neprekidno slivale u ždrelo ovog nezasićenog grada.

Autonomna delatnost organizma toliko je važna i toliko neophodna za očuvanje njegovog zdravlja i celovitosti da svako gubljenje nezavisnosti ima duboke psihološke posledice. Naročito je opasno infantilno osećanje zavisnosti ako se produži i u zrelo doba, jer ono rađa nepoverenje u samog sebe, mržnju prema samom sebi, koja pobuđuje samoubilačku želju za osvetom. Nemoćni počnu da teže ka stvarnoj, ako ne i aktivnoj, vlasti, dok oni koji nisu proživeli sopstveni život dobijaju divlju želju da drugima zadaju sramotnu smrt. Da bi nadoknadio ograničenja parazitskog postojanja, sam parazit transponuje vrednosti života, tako da svi njegovi postupci dobijaju negativan oblik. Mržnju koju oseća prema sebi parazit projektuje na prikladne žrtve i paćenike, prekrivajući ih svojim sopstvenim očajem, svojim sopstvenim gnušanjem prema samom sebi, svojom vlastitom željom za smrću. Dajući građanski oblik svom parazitizmu, dajući mu u stvari čvrstu kolektivnu osnovu u dvostrukom daru hleba i igara,

Rim je potkrepio fatalne pogreške svoje političke eksploatacije drugih zemalja i gradova. Ironija je, međutim, da je on popuštanjem parazitizmu u isto vreme počeo da gubi onu grabežljivu vitalnost koja ga je učinila veličanstvenim. Utonuvši u uspavljujuće iluzije Rimskog mira, stare patricijske vođe postepeno su oduzimale pobeđenim narodima slobode koje su im bile date. Nekada samostalnim gradovima sada su upravljali lokalni gospodari, predstavnici interesa zemljoposjednika ili trgovaca, nominalno sluge države, koji su sebe i svoju rodbinu održavali na vlasti onim istim bezobzirnim metodama koje su prvi put primenjene u Rimu. Mir i pravda kojima su se Rimljani hvalisali bili su isto toliko stvarni koliko i „konkurencija” koja deluje u današnjem monopolu i prisilnoj potrošnji nametnutoj od strane američke privrede. Bila je to velika obmana. I sam privid reda i zakona stalno su podrivale ubilačke dvorske zavere, lakomo ucešnjavanje i vojne pobune koje su pratile izbor svakog novog cara. Jedan Komod, najobičniji razvratnik, bio je kudikamo popularniji nego Pertinaks, čovek častan i pošten, i pretorijanska garda, da bi pokazala koliko joj je Komod bio miliji, ubila je Pertinaksa čim je preuzeo vlast.

Postojanje parazitske privrede i grabežljivog političkog sistema stvorilo je tipično rimsku urbanu instituciju koja je obuhvatala oba vida njegovog života i dala im dramski okvir: stara praksa religiozne krvne žrtve dobila je u areni novi svetovni oblik.

Uprkos svim pričama o miru, rimski život se sve više kretao oko impozantnih rituala uništenja. U traženju senzacija koje će biti dovoljno snažne da trenutno prikriju prazninu i bespredmetnost njihovog parazitskog postojanja, Rimljani su počeli da organizuju trke bornih kola, spektakularne pomorske bitke u veštačkom jezeru, i pozorišne pantomime u kojim se javno izvodio striptiz i druge seksualne bestidnosti. Ali podražaje treba neprestano razvijati, jer se gledaoci naviknu na njih: zato je vrhunac tog nastojanja postignut u gladijatorskim predstavama u kojima su sluge režima primenile svu svoju đavolsku inventivnost da prirede velike spektakle mučenja i uništavanja ljudi.

Stanovnici savremenog velegrada nisu psihološki toliko daleko od Rima da ne bi mogli da shvate reakciju njegovih stanovnika. I mi imamo njegov ekvivalenat u svakodnevnim obrocima sadizma koji dopunjavaju, kao zaražene vitaminske kapsule, našu nedovoljnu, dosadnu hranu: novinski prikazi, radio izveštaji, televizijski programi, romani, drame – sve je to posvećeno što je moguće vernijem grafičkom slikanju svih vrsta nasilja, nastranosti, bestijalnosti, kriminalne delinkvencije i nihilističkog očaja. Da bi dakle očuvali golo osećanje života, rimski su se stanovnici, siromasi i moćnici, i oni kojima se upravljalo i oni koji su upravljali, slivali u velike arene da lično učestvuju u sličnim zabavama, življe odigranim i neposrednije prikazanim. Svakog dana Rimljani su u areni prisustvovali užasnim mučenjima i masovnim ubijanjima kakva su Hitler i njegovi pomoćnici kasnije smišljali i sprovodili preko drugih – ali nisu imali dovo-

ljno jak želudac da u njima redovno i sami uživaju. Još pre nego što je Republika ustupila mesto Carstvu, Rim je pretvoren u jednu neizmernu dvoranu za mučenje. Tu je, najpre pod plaštom prisustvovanja pravednom kažnjavanju prestupnika, celokupno stanovništvo, kako je primetio Seneka, svakodnevno kažnjavalo samo sebe. Rim je bio do te mere zaražen tim sadističkim spektaklima da oni nisu bili zabranjeni čak ni onda kad je hrišćanstvo prihvaćeno kao državna religija. Dok su Vandali već udarali na vrata Avgustinovog grada Hipona, stenjanje umirućih branilaca na gradskom zidu mešalo se s urlikom gledalaca u cirkusu, kojima je bilo više do njihove svakodnevne zabave nego do sopstvene sigurnosti.

S tako duboko usađenim smislom za ubijanje koji se razvijao u toku više vekova, nije nikakvo čudo da su Rimljani smatrali grčku atletiku nečim pomalo ženskastim i nezanimljivim; u običnim sportskim borbama nije bilo dovoljno krvi, agonije i užasa. Život u Rimu posle ugušenja robovskog ustanka u vreme braće Grah i posle nestanka njegovog velikog trgovačkog suparnika Kartagine posle Drugog punskog rata bio je iznutra truo. S prvim vekom pre nove ere Rim je ušao u one faze urbanog postojanja koje je Patrik Gids nazvao „parazitopolisom” i „patopolisom”: gradom parazita i gradom bolesti. Tako je Rim postao „posuda” negativnog života, života koji se okreće protiv samog sebe u nastranim i razornim delatnostima. U tom pogledu Rim je obnovio i proširio ona zla kojima kao da su izložene sve civilizacije; on je pronašao arhitektonski oblik i javni ritual koji je favorizovao stalno izražavanje tih negacija. Kao i naše pripreme za nuklearno i bakteriološko istrebljenje, tako je i taj oblik pružao prihvatljivi „normalni” izlaz za sve one psihotične postupke koji se inače ne smeju ni javno ni privatno spominjati. U civilizaciji u raspadanju ludilo i zločin postaju „normalni” kad ih mase sankcionišu. Zaraženost univerzalnom bolešću tada postaje kriterijum zdravlja.

Ekonomska osnova ovog sadističkog rituala bila je činjenica da je proletarijat grada Rima živeo od pomoći, od redovnih obroka hleba koje je oko 200.000 ljudi dobijalo iz javnih skladišta u raznim delovima grada. Nagon prema radnom životu, s nadom u poboljšanje sopstvenog ekonomskog statusa, bio je otupljen – naročito u samom Rimu, koji je bio u posebno povoljnom položaju – zbog činjenice da su glavne životne potrebe, hleb i cirkus, bile besplatne, dok su druge, kao na primer kupatila, bile skoro besplatne.

Da bi se prisustvovanje ovim priredbama još više olakšalo, već za vreme vladavine Klaudija proglašeno je 159 dana javnim praznicima, a 93 dana, četvrtina cele godine, bila su posvećena igrama o javnom trošku. Čitava bogatstva trošena su na svaku od tih priredbi. To je bilo javno opravdanje za pohlepu bogatih i za otimačinu vojničkih vođa. I u tome rimski način života, kao i u današnjoj Americi, nije poznavao kvantitativne granice. Jedan od znakova imperatorske milosti bilo je neočekivano stvaranje novih praznika u slavu pobede. Ovaj običaj ne samo da nije sve-

den na manju meru kad je rimska moć počela da opada nego je broj dana upisanih crvenim slovima u kalendaru i dalje neprestano rastao. Godine 354. nove ere bilo je već 175 dana igara, što je skoro dvostruko više nego pod Klaudijem, dok se ukupan broj javnih praznika popeo na dve stotine, što je više od pola godine.

Ni jedna grupa građana, čak ni Atinjani na vrhuncu svoje države, nisu imali toliko mnogo slobodnog vremena koje su ispunjavali idiotskim zanimanjem. Čak se i mehanizovane Sjedinjene Američke Države, sa radnom nedeljom od pet dana, ne mogu uporediti s Rimom. Rimski radnik, koji je verovatno ustajao u cik zore, prestajao je sa radom u podne. Pretvaranje aktivnog, korisnog života ranog republikanskog grada u pasivni i parazitski život koji je njime najzad ovladao trajalo je vekovima. No najzad je posećivanje javnih priredbi, kopnenih i pomorskih, priredbi u kojima su učestvovali ljudi i životinje, postalo glavno zanimanje njihovog života; sve druge delatnosti služile su posredno ili neposredno ovoj delatnosti.

Baš kao što danas „pravi” život za milione ljudi postoji samo na televizijskom ekranu, dok su sve neposredne manifestacije života drugorazredne, pomoćne i skoro besmislene, tako je i za Rimljanina ceo taj kontinuitet predstava postao nešto obavezno: *Predstava se mora održati!* Ne biti prisutan na predstavi značilo je biti lišen života, slobode, sreće. Seneka, učitelj i pratilac mladog Nerona, smatrao je svoju prisutnost na gladijatorskim igrama kao pravu zarazu duše – ali je na njih i dalje odlazio. Navika da se redovno odlazi na predstave bila je nešto što ni najumniji od svih rimskih careva, Marko Aurelije, na svoju žalost, nije mogao da slomi, jer se bojavao neprijateljske reakcije javnosti. Bilo je opasno da imperator, makar samo svojim odsustvom, pokaže svoje lično neodobrovanje.

Potreba za ovakvom masovnom razonodom postajala je utoliko jača ukoliko je ostali život bio isprazniji. Čak je i intelektualni život Rima, nikad tako jak kao u grčkim gradovima, odavao sličnu prazninu i ispraznost. Iako Rim nije došao dotle da uvede kvizove, koje televizijski gledaoci toliko vole, ljudi su se zanimali za slična isprazna pitanja: Koliko je ljudi veslalo na Enejinoj galiji? Šta je Scipion pojeo za doručak pre nego što je porazio Kartaginjane?

Tako smo došli do novog tipa gradskog zdanja – do cirkusa: uzdignutog ograđenog prostora bez krova, gde su se desetine hiljada Rimljana skupljali da posmatraju predstave. Neki bi tamo proveli po čitav dan, jer su predstave počinjale ujutru. U cirkusu je rimska graditeljska veština dostigla svoj vrhunac: ovde je rimsko uživanje u monumentalnim ostvarenjima urodilo arhitektonskim oblikom čiji uspeh zavisi od veličine, tako da se gledaoci mogu poređati, red za redom, u strmo nagnutom gledalištu.

Ovaj nov oblik mogao je da se koristi u razne svrhe. Cirkuski spektakl bio je tako duboko usađen u rimski život da je čak i pozorište napustilo svoj prvobitni polukružni raspored i prihvatilo puni krug. Sa tom pro-

menom stara drama u grčkom stilu ustupila je mesto nekoj vrsti opere, koja je zavisila od spektakularnih efekata, a opera se s vremenom razvila u pantomimu – što je sigurno bilo neophodno za publiku koja je bila prevelika da bi mogla razgovetno da čuje reči izrečene na otvorenom prostoru.

Rim je postao grad arena, gde su se uobičajene delatnosti grada podvrgavale masovnoj proizvodnji divljih podražavanja požude, mučenja i ubijanja. Najnevinije od svih ovih predstava bile su trke bornih kola, iako je prevrtanje kola u trku i gaženje njihovih vozača sigurno zadovoljavalo nezadovoljenu žudnju za krvlju, kao što je to možda slučaj i u današnjim automobilskim trkama. Ali glavna svrha arene, ona koja je davala posebno obeležje grada u njegovoj karakterističnoj degeneraciji, bila je da posluži kao poprište gladijatorskih borbi.

Gladijatorske igre uvedene su u Rimu prvi put 264. godine pre nove ere. Uveo ih je konzul Decim Junije Brut povodom sahrane svog oca. U početku, Rimljani su tim igrama dali sasvim korisnu namenu, jer su ta ubilačka takmičenja služila kao popularan način javnog kažnjavanja zločinaca – organizovane su prvenstveno zato da bi se zastrašili eventualni prestupnici, a manje zato da bi publika uživala u njima. Na žalost, uskoro je mučenje zatvorenika postalo zanimljiva zabava za posmatrače, tako da ni svi zatvori nisu mogli da daju dovoljno žrtava kako bi se udovoljila javna potražnja. Kao i za religiozne žrtve Asteka, tako su i ovde organizovani vojni pohodi da bi se zarobile žrtve, ljudske i životinjske. U areni su se degradirani profesionalci, uvežbani u svom zanatu, i sasvim nevini muškarci i žene mučili i sakatili na sve moguće načine samo zato da bi gledaoci mogli da uživaju. Ovde su se mrcvarile i divlje zveri – ne za hranu, već kao da su ljudi.

Karakteristične institucije koje su pomogle helenskom gradu da postane spomena vredna sportska dvorana i pozorište, potekle su u krajnjoj liniji iz religioznog izvora, iz pogrebnih igara, prolećnih i žetvenih obreda. Isto bi se moglo reći i o Rimu, ali s jednom razlikom. U Rimu se tragična smrt, religiozno zamišljena, pobuđujući sažaljenje i treznu introspekciju, pretvorila u masovno ubistvo, sipajući bezgraničan užas bez ikakvog traga sažaljenja; dok je, s druge strane, zdrava razuzdanost stare antičke komedije, sa svim svojim grubim seksualnim humorom, postala opsceno igranje s kolektivnim genitalijama, u kome je nesposobnost priskakala sadizmu da bi imitirala i ogadila seksualnu požudu. U rimskoj predstavi su čak i poštene animalne pobude bile deformisane i okaljane.

Prvobitno obrazloženje kojim su opravdavane gladijatorske igre – da one pružaju mogućnost pomilovanja umesto neumitnog pogubljenja zločinaca – ubrzo se utopilo u masovnim zahtevima za svakodnevnim ubijanjem, bez obzira na to ko je bio žrtva. Veliku popularnost među tim užasima uživalo je lančano ubijanje, tako da je prvu žrtvu ubijala druga, koja je zatim i sama bila razoružana i ubijena i tako sve do kraja niza. Kasnije, vidimo kako su hrišćanske devojke, dovodene da bi dale posebnu draž tim

predstavama, s ogavnom rafiniranošću svlačene do gola pre nego što su bačene lavovima. Da ne budem nepravedan, moram da dodam da je prema istorijskim podacima gomila tražila oslobođenje Androkla kad je lav kome je on jednom izvadio trn iz šape odbio da ga pojede. Ovakav primer velikodušnosti isuviše je redak a da ne bude spomenut još i danas.

Prva od velikih arena, Circus Flaminius, sagrađena je na Martovom polju pored Tibra 221. godine pre nove ere, bila je velika građevina. Njen je oblik proizašao iz običnog ravnog trkališta, sa sedištima za gledaoce na obližnjim brežuljcima, koje potiče iz četvrtog veka. No najveći i najstariji od svih cirkusa, Circus Maximus, građevina koja čudnim slučajem još nije otkopana, rekonstruisao je i uredio još Julije Cezar. Ta arena je, prema podacima jednog autora iz četvrtog veka, imala 385.000 mesta, iako Karkopino smatra da je imala 255.000 mesta, a Kurcijus misli da je imala „samo” 80.000 mesta. Iako su konjske trke nadživjele gladijatorske predstave – ako ni zbog čega drugog a ono zato što je to postao glavni oblik takmičenja prihvatljiv za hrišćanski Vizant – ova je arhitektonska forma dostigla svoj vrhunac kao poprište masovnog mučenja. Koloseum, koji je započeo Vespazijan, dovršio Tit, a ukrasio Dioklecijan, postao je model za slične građevine u manjim gradovima. Mogao je da primi 45.000 gledalaca.

Ako prihvatimo čak i one najniže procene o raspoloživim mestima, izlazi da je skoro polovina stanovnika Rima mogla istovremeno da se smesti u njegovim cirkusima i pozorištima: to je daleko veći procenat nego u bilo kom drugom gradu sve dok elektronske komunikacije nisu do neodređenih razmera proširile površinu na kojoj se predstava odvija i broj gledalaca. No čak i u malom pokrajinskom gradu kao što je Pompeja, amfiteatar je imao mesta za dvadeset hiljada ljudi: to je verovatno bilo više od polovine odraslog stanovništva. Ista sveobuhvatnost bila je karakteristična i za kupatila, pogotovu ako velikim javnim kupatilama dodamo i na stotine privatnih kupatila.

Arena i kupatilo predstavljaju u stvari nov rimski doprinos urbanom nasleđu – jedna ga zagađuje, a druga čisti: obe su zamišljene kao grandiozna zdanja za masovnu razonodu, u vreme kad je masovna organizacija zahtevala prostornu kompaktnost i visoku gustinu naseljenosti. Oba ova oblika pojavila su se zajedno i zajedno nestala; dok su trajala, ona su apsorbovala interes i energiju koja je – da je bila korisnije usmerena – mogla da pridonese bogaćenju života i oživljavanju autonomne aktivnosti. Kako su duboko bile ukorenjene gladijatorske predstave možemo zaključiti i na osnovu činjenice da se Konstantin, koji je smogao hrabrosti da hrišćanstvo učini službenom verom rimske države, nije usudio da ukine predstave, pa čak ni gladijatorske igre. Najviše što je postigao bila je zabrana 326. godine bacanja zločinaca zverima, dok gladijatorske borbe nisu ukinute sve dok ih Honorije nije dokrajčio oko 404. godine, šest godina pre nego što je Alarihova varvarska vojska opustošila Rim.

Tada su se već stara svetla klasičnog sveta jedno za drugim gasila. Godine 394. održane su poslednje Olimpijske igre; 537. godine prestala je da teče voda u Karakalinih termama, iako su kola drva za zagrevanje vode prestali redovno da stižu već mnogo godina pre toga. Još je značajnije da je Atinska škola, najveći doprinos koji je Grčka dala ovom inače suviše telesnom životu, zatvorena 529. godine. Tako je stara helenska kultura „zdravog duha u zdravom telu” nestala zajedno s rimskom kulturom tela uglavnom bez duha, koja je služila samo za nadraživanje sopstvenog tela živeći parazitski na sopstvenoj moći.

No oni koji su imali širom otvorene oči mogli su već mnogo ranije da pročitaju smrtnu osudu rimskog načina života i rimskog urbanog nasleđa na zidovima velikih amfiteatara. Kako je i sam svakodnevni život postajao sve turobniji, jer užas, patnja i smrt više nisu mogli da se ograniče na cirkus, tako su se oni koji su osećali stvarnost i njena zla sve više povlačili iz te prljave zabave. Oni su dozvoljavali da se njihova prazna sedišta u areni vide; te su praznine postajale sve veće kako se smanjivao broj stanovnika. Parazitopolis je postao Patopolis; zatim se Patopolis pretvorio u Psihopatopolis, s Neronom ili Kaligulom kao apsolutnim vlastodržcima. Tom Patopolisu više nije bilo spasa, čak i kad se pretvorio u Tiranopolis: nikakva čvrsta ruka i nikakva tiranija nisu više mogle da očuvaju njegovu sigurnost i kontinuitet. Sama navika kao pokretačka sila i inercija masa povećala je brzinu tog kretanja nadole. „Sauve qui peut!” Preostao je još samo jedan stadijum u razvoju grada, a on je ubrzo nastupio: Nekropolis, grad mrtvih.

Oko petog veka predstava u centru je bila gotova, iako se na istočnom rubu Carstva produžila još oko hiljadu godina. Tu je Vizant vanrednim naporom volje dovoljno izmenio sadržaj rimskog načina života da očuva njegove institucije u stanju pažljivo zaustavljenog razvoja, a poboljšanje je uneo jedino u vojničke veštine. Nešto od te veštine i života vidi se još i sada na Rodosu.

Ali kad su amfiteatri postali samo prazne ljuške, stari izvođači nisu nestali preko noći. Naći ćete ih kako tumaraju po putevima tog starog rimskog sveta, kako se zaustavljaju na varvarskom dvoru, kako privlače gomile na sajmovima: videćete dizače tegova, akrobate, smelog jahača, čoveka s medvedom na povocu. Stari cirkus je nastavio da deluje kao zaoztačena slika u evropskoj svesti, možda kao živi lanac od generacije do generacije, kao veština koja se prenosi s oca na sina, ponekad opasno, ali više ne upućeno na smrt. Monaške hronike ga ne beleže niti bi ga, da su i sve sne njegovog postojanja, mogle identifikovati. Ali kao sena ili nešto čvrsto, cirkus je preživio i najzad opet oživeo u modernom gradu. Očišćeni od svojih grehova, preživeli cirkusi i menažerije još uvek podsećaju na rimski način života. Oni nas podsećaju da je Rim nekada bio „najveća predstava na svetu”.

5. Urbani inventar četvrtog veka

Rim je svojom fizičkom veličinom i nagomilanim bogatstvom podsećao na imperiju, koju je osvojio. Da bismo njegovim posedima dali važnost koju zaslužuje, moramo ih nabrojiti i popisati. Od samog početka sve je u Rimu bilo veliko: to je bilo u duhu tog grada dok je još bio samo nešto više od običnog sela; kad je kralj Servije podigao prvi veliki zid, on je opasao blizu 500 hektara, kao da je predvideo razvoj koji je tek trebalo da nastupi. Sam zid bio je širok više od petnaest metara, što je bilo više nego dovoljno da dvojica borna kola voze jedna uz druga. Iako je, s obzirom na primitivnu napadačku tehniku onog vremena, teško objasniti debljinu zidova starog Jerihona, ni za debljinu rimskog zida nema racionalnog opravdanja.

Površina i stanovništvo Rima verovatno su bili u stalnom porastu sve do trećeg veka nove ere. Posle podizanja Aurelijanovog zida 274. godine, Rim je imao oko 1330 hektara u zidinama, dok je ukupna građevinska površina, uključivši i izgrađene predele neposredno izvan zida, iznosila – prema podacima Karkopina – oko 2100 hektara, što je i po savremenim merilima veliki grad.

Prvi sveobuhvatni popis celokupnog rimskog inventara ne doseže, na žalost, daleko u prošlost, a nalazi se u jednom službenom izveštaju iz 312. do 315. godine. No već i samo nabrojanje sadržaja pomaže nam da popunimo blede obrise očuvanih ruševina: 6 obeliska, 8 mostova, 11 javnih kupatila, 19 „vodenih kanala”, 2 cirkusa, 2 amfiteatra, 3 pozorišta, 28 biblioteka, 4 gladijatorske škole, 5 nautičkih centara za pomorske bitke, 36 mermernih lukova, 37 kapija, 290 trgovačkih skladišta, 254 javne pekare, 1790 palata, 46.602 stambene zgrade (*insulae*).

Ovim podacima Lančani dodaje 926 malih privatnih kuptila – po njegovom računu moglo se istovremeno kupati 62.800 građana – 18 foruma ili javnih trgova, 8 kampusa ili javnih površina prekrivenih travom cele godine, na kojima su gomile, kako beleži Strabon, „igrale igre loptom, terale obruče ili se rvale”; zatim oko 30 parkova i vrtova, koje su osnivali bogati građani za privatno uživanje, ali su kasnije prešli u javno vlasništvo. Treba još spomenuti oko 700 javnih bazena i 500 vodoskoka koji su se snadbevali vodom iz 130 sabirnika ili rezervoara, koje spominje T. Dž. Tacker. To je, uzgred rečeno, možda najsajnije nasleđe koje je antički Rim ostavio modernom gradu, o čemu Fontana di Trevi još i sada svedoči.

Ovom gradu živih dodajte još i grad mrtvih. Ne mislim time samo na groblja i nadgrobne spomenike. Pored njih bila je još gomila statua, od kojih 3785 u bronzi; sve u svemu, bilo je oko 10.000 figura, tako da je Kasiodor ispravno primetio da Rim ima pored ljudskog i kameno i bronzano stanovništvo, koje je u mnogome bolje smešteno nego živo stanovništvo. Ova tradicija se i očuvala: parkovi modernog Rima jedva da zaostaju za antičkim gradom – a daleko su ispred bilo kog drugog meni poz-

natoga grada – po broju poprsja i statua koji se u njemu nalaze.

„K tebi dolazi”, kaže Aristid u svojoj *Pohvali Rimu*, „iz svih zemalja i mora ono što godišnja doba donose i klima stvara, ono što daju reke i jezera, i ono što Helen ili varvarin rukom izrađuje. Zato, svako ko želi sve to da vidi mora da putuje po celom svetu ili da ostane u ovom gradu. Jer ovde je pri ruci, u izobilju, rad i trud ostalih naroda.”

To je klasična apologija preraslom gradu: samo svojim javnim sadržajem ova se posuda, izgleda, tako nadula da je skoro pukla, budući da je neprobirljivost bila princip njenog postojanja. Sve dok u osamnaestom veku metropola nije pronašla muzej kao svoj poseban oblik, ceo grad je služio kao muzej.

Ali može se steći i manje povoljno mišljenje o tom ogromnom „supermarketu”, gde je sve bilo za pokazivanje ili za prodaju. Jedno takvo mišljenje izrazio je satiričar Lukijan: „Čovek koji voli bogatstvo i očaran je zlatom i meri sreću purpustom i moći, koji nije okusio slobodu ili iskusio slobodu govora niti razmišljao o njima, čiji su stalni pratioci laskanje i servilnost, čovek koji je svoju dušu bez rezerve predao zadovoljstvima i odlučio da ne služi nikom nego njima, koji voli bogata jela, vino i žene, koji je pun obesti, varke i laži”, takav čovek, „treba da živi u Rimu, jer su tu svaka ulica i trg puni stvari koje on najviše ceni.”

Pošto smo urbana dostignuća Rima videli u njihovom najboljem svetlu, on još uvek ostaje, u svojoj glomaznosti i zbrci potpuno otelotvorenje materijalizma lišenog svakog dubljeg smisla. Svojom veličinom on nije dopuštao da se obuhvati jednim pogledom, sa jednog vrhunca, kao što se mogla obuhvatiti Atina; svojim skoro bolesnim preobiljem on je otežavao selektivnost i disciplinarnu usmerenost. Još i danas je najstariji skup zgrada u trajnoj upotrebi i najveća zbirka spomenika i bogatstava – Vatikan – isto tako zagušljiva gomila zgrada kao i njegov veliki urbani prethodnik, iako je ovde ta pretrpanost učinjena estetski snošljivom izgrađenom veličanstvenom Berninijevom kolonadom u pravom rimskom stilu.

Kao simbol maksimalne mogućnosti urbane zbrke, uređenog i slučajnog, racionalnog i hirovitog, plemenitog i niskog, Rim je ostao jedinstven preko dve hiljade godina. Kao i današnji London, on je imao za svakoga ponešto, a možda je kao i London bio pun dobrih stvari za koje je teško i pretpostaviti da ih je imao i koje za sobom nisu ostavile nikakvog traga.

Očigledno je da je Rim patio od megalopolske elefantijaze. Raspravljajući o organizmu zahvaćenom ozbiljnom bolešću koja je postala hronična, čovek je prirodno sklon da patološko stanje čije posledice često prožimaju celo biće poistoveti s celokupnim životom samog organizma. To je sigurno greška: sve dok jedan organizam živi, njegovi glavni organi moraju da funkcionišu manje ili više normalno, odnosno bar dovoljno da održe organizam u životu. Tako je nesumnjivo bilo i s Rimom. Iako je on sadržavao veći broj patoloških želja nego što bi to zdravo telo smelo sebi da dopusti, njegov veći deo je još uvek delovao kao ljudska zajednica:

ljubavnici su se milovali, roditelji su štitili decu, uživali u njima i planirali njihovu budućnost, zanatlije su – bilo robovi ili slobodnjaci – obavljali svoj poziv sa marljivošću i interesovanjem i nisu, sve do pred sam kraj Carstva, kad su njihova zvanja pretvorena u prisilna, nasledna zanimanja, pokušavali da pobegnu iz grada i njegovog sumornog režima.

Štaviše, pojavile su se nove institucije kao nadoknada za propale građanske institucije i porodični život. Čak i pre nego što su mitraistička, manihejska i hrišćanska crkva našle svoje sledbenike, pojavila se nova građanska grupacija – kolegijum. Ti su kolegijumi bili društveni naslednici osam prvobitnih privrednih gildi (koje javne vlasti nisu nikada baš rado gledale) i prethodnici zantlijskih cehova i gildi koji se ponovo javljaju u pisanoj istoriji početkom srednjega veka. Iako su vlasti s najvećom sumnjom gledale na grupe koje se redovno sastaju, naročito ako se radilo o tajnim sastancima, u drugom veku nove ere postalo je neophodno da se kolegijumi dozvole kao društvene institucije koje su smatrale svojom obavezom da svojim umrlim članovima osiguraju pristojnu sahranu, a živim mesečnu zakusku.

Robovi su takođe mogli da budu članovi tih kolegijuma koji su tako postali neka vrsta spone drugarstva koja je ublažavala usamljenost individua, izgubljenih u anonimnoj gomili velikog grada. Ove su grupe održavale stare porodične ceremonijale koji bi zbog prenatrpanosti stambenih zgrada inače sasvim nestali. Natpisi i spomenici koje su ostavili nepoznati zanatlije i trgovci u svim delovima rimskog sveta govore o njihovom zadovoljstvu u radu, o poštovanju prema samom sebi: kovač se ponosi svojim čekićem, pinter svojim buretom, i oni su ponosno dali da im se njihovo oruđe ukleše na nadgrobnom spomeniku. Da nije bilo te čvrste baze zdravog, normalnog postojanja, Rim bi se raspao mnogo vekova pre no što se stvarno raspao.

Da, kad smo već rekli sve najgore o urbanom Rimu, moramo da dodamo još nešto: do samog kraja ljudi su ga voleli, čak i sveti Jeronim. Kad je on bio tek bleđa senka svog nekadašnjeg sjaja, izbrazdan i siv kao Rodenova stara kurtizana, oni su se još uvek sećali velike vitalnosti i šarma njegovog zrelog doba, ako ne i pustolovnog žara njegove mladosti. Ništa što su ljudi jednom voleli ne može da bude sasvim rđavo; a ono što su vekovima nastavljali da vole uprkos svemu što su videli moralo je da bude nešto vredno ljubavi.

Što je još važnije, hrišćanski naslednici Rima, uprkos svojim bolnim sećanjima na arenu i uprkos svom tužnom povlačenju u katacombe, odabrali su Rim za kamen temeljac nove urbane civilizacije. Kad su se kultovi Mitre i Manija ugasili – oba su još postojala za vreme Avgustina – hrišćani, koji su se dali na to da ceo život postave na nove osnove, učinili su od ovog umirućeg grada centar jednog novog, drugačijeg sveta. Tokom vekova Rim je ostao grad, dok su Hipon, Vitlejem ili Antiohija nestali s pozornice. Iz Rima su najzad proizašli hrišćanski redovi koji su duhovno

ponovo kolonizovali staro carstvo i proširili njegove granice. Rim je tako ostao neka vrsta velikog rezervoara ljudske nade, i mnogo čistiji izvori, kao na primer oni na irskom ostrvu Ioni, nisu mogli da se suprotstave uticaju hodočasnika koji su obilazili Carstvo dobro izgrađenim putevima.

6. Granice urbanog rasta

Rim je dakle klasični primer onoga što je lucidni biolog V. M. Viler nazvao *Abbau* ili proces razgradnje. Raspad Rima bio je samo krajnji rezultat njegovog prevelikog širenja, koje je dovelo do blokiranja funkcija i do gubitka kontrole nad ekonomskim faktorima i ljudskim elementima koji su bili neophodni za njegovo trajno postojanje. Na određenom stepenu rimska organizacija je trebalo da se produhovi i obrazovanjem stekne sposobnost da održava red bez pribegavanja otvorenoj sili ili osvajanju. Ali tu tačku Rim nije dostigao; on je drugima postao ne poželjni obrazac disciplinovane građanske saradnje nego preteći primer nekontrolisanog širenja, beskrupulozne eksploatacije i materijalističkog preobilja.

Rimljani nikad nisu stvorili jedan efikasno centralizovani režim koji bi mogao da uspostavi podjednako čvrstu kontrolu i u glavnom gradu i u novim kolonijalnim gradovima. Da je imao takav režim i da je znao da ograniči svoje ambicije, Rim je svojim jakim smislom za red i zakon mogao da upravo onaj neophodni univerzalni element koji je nedostajao jonskoj kolonizaciji. No kako u tome nije uspeo, kao glavni doprinos razvoju grada dao je svoj negativni element, pouku koja proizlazi iz njegove patološke predimenzioniranosti. Tu je pouku valjda tako teško shvatiti da svi gradovi smatraju голу fizičku i ekonomsku ekspanziju kao svedočanstvo svog prosperiteta i kulture.

Baš sam zbog toga i posvetio toliko prostora nemogućoj sanitarnoj situaciji u Rimu, njegovom parazitskom načinu života, i njegovim ritualima istrebljenja u kojima je mnoštvo tražilo kompenzaciju za sve ono čega je bilo lišeno. U stalnom propadanju i raspadu jedne civilizacije za drugom, pošto je svaka od njih dostigla vrhunac moći i centralizovane kontrole, vidimo njihovu nesposobnost da nađu organsko rešenje problema količine. Svi veliki centri današnjice, i sva područja van njih koja zahvati njihov način života, pokazuju iste simptome dezorganizacije, praćene ne manje patološkim simbolima nasilja i demoralizacije. Oni koji pred tom činjenicom zatvaraju oči u stvari samo s odličnom mimikrijom ponavljaju podjednako isprazne reči i ponašaju se isto onako kao i njihovi rimski pretходnici.

Tragajući za tačkom na kojoj je rast Rima još mogao da se kontroliše, uočavamo da je odgovor ležao u političkom sistemu kao celini. Problem Rima sastojao se u suštini u pronalaženju načina za difuziju vlasti i reda, tako da bi cela imperija postala uravnotežena, iznutra povezani sistem u

kome bi postojao dvosmerni saobraćaj i saradnja između svih sastavnih urbanih i regionalnih delova. Početak je, kao što sam naglasio, učinjen u novim gradovima kolonijama u Italiji u poslednjim godinama Republike, a možda isto tako i u gradovima osnovanim u Africi.

Ovaj pokret nije, na žalost, nikad došao dotle da gradovima ili provincijama pokuša da da demokratsku samoupravu ili ekonomsku nezavisnost. Metropol je pokušavala da pokupi veliki deo njihovih viškova, služeći se pri tom sakupljačima poreza i guvernerima koji se nisu ustručavali da i sami iz toga izvuku korist za sebe. U okviru ovog sistema gradovi su često sačuvali određen stepen samostalnosti, ali njima je i dalje nedostajao podsticaj za razvijanje međuzavisnosti, a njihovim regijama nedostajalo je delotvorno predstavništvo u centru. Ova mogućnost je, izgleda, prevazilazila rimsko shvatanje, bez obzira na sve verbalne pohvale Zenonove koncepcije ujedinjenog čovečanstva. Oni su svoje bogove doveli nazad u Rim i načinili im svetilište na Panteonu, ali za predstavnike njihovih živih sunarodnika nije bilo mesta na Kapitolu.

Ciceron je u svom spisu „O zakonima” primetio da „svi stanovnici italijanskih gradova imaju dve domovine” – jedna je njihov rodni kraj, a druga grad koji im daje građanska prava. Ali te domovine nisu bile ravnopravne čak ni u Italiji: još u Ciceronovo vreme, Rim je zabranjivao stanovništvu s one strane Alpa da sadi masline i vinovu lozu, „kako bi naši maslinjaci bili vredniji”. Tako je Rim nastavio monopolističku praksu stare citadele, praksu koja se u toku tri hiljade godina pokazala štetnijom za trajno jedinstvo i društvenu saradnju od partikularizma malih egejskih gradova-državica.

Tajna rimske dominacije ležala je u principu „podeli pa vladaj”. Da bi sprečio manje gradove da se ujedine, njihov jači partner ih je podsticao na suparništvo, kako se cela pokrajina ne bi udružila i ujedinjenom snagom suprotstavila Rimu. To ne bi uopšte bilo potrebno da je rimski sistem bio zasnovan na pravdi i ravnopravnom učešću u odgovornostima i blagostanju. Udaljenijim članovima Carstva, kao na primer Rodosu, data su znatna samoupravna ovlašćenja i prilično visok stepen kulturne autonomije: aktivna pomoć tražena je samo u slučaju rata. No u ostalim gradovima odnos je počivao na jednostranoj kontroli i potčinjavanju. Kako je rimska privreda postajala sve parazitskija, to jest sve zavisnija od dalekih polja i fabrika koje su je snabdevale žitom, metalom, tekstilom, papirusom i grnčarskim proizvodima, to je i taj odnos postajao jednostraniji i monopolističkiji. A bilo je potrebno, kako je istakao V. E. Hajtlend, nešto sasvim drugo: iskrena „konsolidacija svih snaga koja bi centralnom delu i svim ostalim odvojenim delovima omogućila da deluju kao živa celina”.

To bi značilo ne samo urbanu samoupravu i regionalnu autonomiju već i okončanje nezdravog prostornog i populacionog povećanja samog Rima. Izgleda da je takvo stanje postignuto u Galiji oko petog veka uz pomoć istih onih snaga koje su Rim činile neodrživim. Sama borba protiv preve-